

Program

Kulturmiljöprogram för Munkedals kommun

2022-11-21

Dokumentbeskrivning

Typ	Beskrivning
Dokumenttyp:	Kulturmiljöprogram
Antaget av:	Handläggare
Färdigställandedatum:	2022-11-21
Diarienummer:	KFN 2022-52
Gäller till och med:	
Dokumentansvariga:	Mikaela Danielsson och Jan-Olof Karlsson
Revisionshistorik	

Kulturmiljöprogram för Munkedals kommun

2022-11-21

Innehållsförteckning

Inledning	3
Historik	4
Jägarstenålder 9 000 – 4 200 f.Kr.	5
Bondestenåldern 4 200 – 1 700 f.Kr.	9
Bronsålder 1700 – 500 f.Kr.	13
Järnåldern	17
Medeltid	24
Sagor, sägner och historiska händelser	28
Krig och nya gränser	30
Hus och bebyggelse	33
Jordbruket och skogen	41
Industrihistoria	49
Kommunikationer.....	55
Handel och handelsplatser.....	60
Från socken till storkommun.....	62
Referenser	65
Kulturmiljöprofil.....	69
Förhistoriens landskap	70
Odlingslandskapet.....	72
Industri- och flottningshistoria	74
Kommunikationer, institutioner och samhälle	76
Historiska händelser och skeenden	78
Miljöbeskrivningar.....	80
Översiktskarta kulturmiljöer	81
Kulturmiljöer	82
1. Vågsäter	83
2. Dingle stationsmiljö	87
3. Ås – Buråsen - Folkesberg	91
4. Hästhagen – Revet - Skådet	97
5. Bärfendal	101
6. Öne - Sältorna	108
7. Knarreby	113
8. Torreby	118
9. Röd	124
10. Tungenäset.....	129
11. Munkedals hamn	138
12. Hensbacka.....	143
13. Kviström	149
14. Munkedals stationsmiljö	154
15. Munkedals bruksmiljö	158

16. Snipen – Furufjäll - Hästhagen	167
17. Torp - Bråland	172
18. Svarteborg - Köpestad	180
19. Långevall – Aspång - Hermanseröd	187
20. Hökärn – Fiskebo	192
21. Grinås – Bön – Hult - Påstigen	197
22. Vaglen – Ellingebo - Näset	203
23. Åboland	208
24. Fisketorp – Långön – Brattönsgård.....	213
25. Torp – Sörbo - Hajum.....	220
26. Ulkeröd – Ed – Hultane	226
27. Sanne kyrka - Vassbotten.....	231
28. Örekilsälvens norra dalgång	235
29. Keddebo.....	243
30. Kynnefjäll	247
31. Kaserna	253
32. Hällevadsholm	258
33. Skottfjället	267
Lagstiftning och verktyg för hantering av kulturvärden.....	273
Ordförklaringar.....	285

Inledning

Genom människans avtryck och påverkan på landskapet skapas vår nutida omgivning. Landskapet är under ständig utveckling, en utveckling som också lämnar spår: Vårt gemensamma kulturarv, våra kulturmiljöer.

Kulturmiljöerna inom en kommun är tillsammans ett uttryck för den historia som ägt rum inom kommunens gränser. Kulturmiljöerna är en resurs för både förståelsen för det som har varit och utveckling av nya miljöer och platser.

För att kunna ta till vara denna resurs har Munkedals kommun 2021-2022 låtit ta fram ett uppdaterat kulturmiljöprogram. Materialet har tagits fram av Bohusläns museum på uppdrag av Munkedals kommun. Programmet är främst tänkt som ett stöd i den löpande kommunala hanteringen av kulturmiljöerna, men riktar sig också till alla som har ett intresse av kommunens historiska bakgrund.

Munkedals kulturmiljöprogram är ett samlingsbegrepp för de olika ingående delarna: Historik, Kulturmiljöprofil för Munkedals kommun, Miljöbeskrivningar och Kulturmiljöstrategi.

I denna del återfinns Historik, Kulturmiljöprofil, och Miljöbeskrivningar.

- Historiken berättar kortfattat om den historiska utvecklingen i det som idag är Munkedals kommun. Berättelsen sträcker sig från jägarstenåldern för 11 000 år sedan och fram till våra dagar. Historiken ska ses som en bakgrund till urvalet av de kulturhistoriska miljöerna och är skriven av Kristina Lindholm.
- Kulturmiljöprofilen tydliggör vilka historiska skeenden som format kommunen och visar vad som gör Munkedals kommun unikt ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kulturmiljöprofilen är indelad i fem olika teman och är utarbetad av Tomas Brandt, Cecilia Wingård och Linnea Nordell.
- Miljöbeskrivningarna redogör för de utvärderade kulturmiljöområdena och motiverar varför de valts ut. De innehåller beskrivningar av de utvärderade kulturhistoriska miljöerna samt information om vilka lagskydd som omfattar kulturvärdena. Miljöbeskrivningarna är skrivna av Cecilia Wingård och Linnea Nordell.
- Kulturmiljöstrategin utgör ett separat dokument, kopplat till kommunens översiktliga planering.

Arbetet med Munkedals kulturmiljöprogram som helhet har formats och genomförts av en projektgrupp. Från Munkedals kommun deltog Mikaela Danielsson, JanOlof Karlsson och Matti Lagerblad. Från Bohusläns museum deltog Tomas Brandt, Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Kristina Lindholm, Christina Toreld och Marika Russberg. Frida Edvall Karlsson, Bohusläns museum, har stått för redigering och layout av rapporten.

Historik

I detta kapitel finns en kortfattad och uppdaterad sammanställning av den historiska utvecklingen inom det område som idag utgör Munkedals kommun. Den gör inte anspråk på att vara en komplett historieskrivning utan ska ses som en bakgrund till urvalet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Att den historiska bakgrunden finns tillgänglig för både allmänhet och tjänstemän är viktigt för förståelsen för de mål-bilder och rekommendationer som finns för kulturmiljöerna.

Kommunens förra kulturmiljöprogram författades i slutet av 1980-talet. En hel del har hänt sedan dess som påverkat och utvecklat vår kunskap och vårt synsätt på såväl Munkedals historia som historia i allmänhet. Bland annat de omfattande arkeologiska undersökningarna inför byggandet av ny sträckning av väg E6 från mitten av 1990-talet till början av 2000-talet. Arkeologerna fick då en möjlighet att gräva fram mycket ny kunskap om Munkedals förhistoria.

Det bohuslänska landskapet karaktäriseras av ett sprickdalslandskap med omväxlande små och stora slättområden, dalgångar, höga berg och småkuperade områden. Här finns också stora fjällområden, fjordar, älvar och sjöar. Dalgångarna är före detta fjordar som genom landhöjningen blivit bördiga landområden. De har också utgjort viktiga kommunikationsleder mellan kust och inland och har sedan den äldsta stenåldern präglat bosättningsmönster och landskapsutnyttjande.

Dessa förutsättningar har stor betydelse för hur kulturlandskapet utvecklats genom att de styrde var man bosatte sig och vad man livnärde sig på. Från en nomadiserande samlar- och jägarbefolkning med strandbundna boplatser under äldre stenålder, till en bofast bondeekonomi och så småningom till dagens industri- och IT-samhälle. Närheten till havet har i alla tider präglat utvecklingen av det bohuslänska landskapet.

”Bra” platser har ofta utnyttjats under mycket lång tid. Exempelvis gravfält från järnåldern, boplatser, bytomter och hamnlägen. Genom historien har markerna använts på olika sätt och det har gett olika spår i landskapet. Därför är kulturlandskapet en viktig del av historieboken och i de uttagna kulturmiljöerna kan flera exempel ses och förklaras. Och för framtidens människors möjlighet att utläsa miljöers och samhällens historia är det viktigt att spåren bevaras. Detsamma gäller även alla berättelser och återgivning av sagor och sägner som är knutna till olika platser.

I kommunens historia ingår också skildringar av olika personer och grupper som levt och verkat i kommunen förr. De kan bland annat berätta om tidigare normer i samhället och ibland går de att knyta till specifika platser. Även grunder efter torp och backstugor vittnar om en annan samhällsordning än dagens, där vissa levde sina liv i beroendeställningar och med begränsade rättigheter.

Men en del av kulturarvet är inte gripbart, det brukar kallas det immateriella kulturarvet. Till det immateriella kulturarvet hör traditioner, musik, seder och bruk liksom de historiska händelser som utspelat sig. Dit hör bland annat den kunskap och erfarenhet som sitter i händerna och huvudet och gått vidare genom generationer. Det kan till exempel vara stenålderns flintyxor, stenarbetet i broarna över Örekil-sälven, detaljer i husbyggande och inte minst i de små konstnärligt utsmyckade guldrakteaterna som hittats i kommunen. Exempelen är många.

Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Jägarstenålder 9 000 – 4 200 f.Kr.

Landskapet

För omkring tolv tusen år sedan släppte inlandsisen sitt grepp över Sveriges södra landområden. Havet låg cirka 90 meter över nuvarande nivå och det område som nu utgör Munkedals kommun var en gles och ödslig ishavsarkipelag. När isens tyngd lättade började landmassan att höja sig. Genom landhöjningen tätnade skärgården alltmer och blev sammanhängande landområden. De täcktes av en tundraliknande vegetation av fjällvide, dvärgbjörk och kråkris som med tiden övergick till gles björk- och tallskog med landlevande djur som ren, älg och uroxen.

När inlandsisen smälte forsade stora mängder vatten och isälvar fram på, i och under isen. De jättelika isälvarna följde ofta dalgångarna i berggrunden och tog med sig löst material som stenar, grus och sand. När vattnet närmade sig iskanterna minskade strömmarnas hastighet och vattnets förmåga att transportera med sig löst material. Materialet sjönk till botten och avsattes som isälvsediment. När vattnet efter hand sjönk undan låg sand och grus kvar och bildade långsträckta åsar.

En sådan ås sticker upp vid Kärnsjöns sydspets i höjd med gården Torp och den sträcker sig i nordvästlig riktning mot Lerberg. Åsen är en del av Berghems moränen som löper från Berghem i Marks kommun i sydöst till Kosteröarna i nordväst. Inlandsavlagringen når som högst upp mot 90 meter över havet och utgör ett imponerande inslag i det öppna jordbrukslandskapet vid Håby.

Vid slutet av jägarstenåldern var istäcket helt borta och klimatet varmare och fuktigare. Det fanns gott om buskvegetation och lövträd och de kala vidderna började ersättas av stora skogar.

Skivvyxor från Svarteborg respektive Småröd. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

Boplatser

När isen dragit sig tillbaka kom de första människorna till Bohuslän. De var jägare, fiskare och samlare och de levde ett nomadiskt liv. Den här äldsta delen av stenåldern kallas också jägarstenåldern. I det karga skärgårdslandskapet möts isens söta smältvatten och det salta havsvattnet. Det ger en mycket näringsrik havsbiotop och en mängd marina arter, vilket är anledningen till den stora mängden boplatsspår från jägarstenåldern utmed den västsvenska kusten. Boplatserna användes säsongvis av en befolkning som vandrade i bytesdjurens spår.

De äldsta spåren av boplatser inom Munkedals kommun är cirka 11 000 år gamla och ligger i den dåvarande innerskärgården. Jägarstenålderns människor hade sina boplatser nära stränderna i skyddade vikar och sund. På grund av landhöjningen ligger dessa platser numera omkring 55 - 90 meter över dagens havsnivå. Boplatserna dateras utifrån sitt fyndmaterial och sitt läge vid dåtidens strand.

Människorna tillverkade yxor, pilspetsar och andra föremål av flinta, av andra bergarter och av organiskt material såsom horn, ben, trä och skinn. Vanligtvis är det föremål av flinta och annan bergart som bevarats i jorden. Utanför kommunen har även rester av hyddor och eldstäder från jägarstenålder påträffats, till exempel i Timmerås söder om Uddevallabron.

Boplatserna vid Hensbacka

Några av Bohusläns mest kända stenåldersboplatser ligger norr och öster om gården Hensbacka, söder om Munkedals samhälle. De äldsta dateras till cirka 9 000 - 7 700 f.Kr. då platsen låg högt på en stor ö. Föremålen från platsen utgör rester av flera stenåldersboplatser som utifrån dess särskilda redskapstyp fick namnet Hensbackaboplatser. Ett karaktäristiskt inslag för dessa är bland annat skivvyxorna och de långa spånen i flinta. Efterhand har allt fler Hensbackaboplatser upptäckts på olika platser i Västsverige, alltid högt belägna i landskapet.

I början av 1900-talet uppmärksammade lantbrukaren på Hensbacka att det i vissa åkrar fanns fullt med bitar av flinta och annan bergart och att de såg ut att vara formade av människor. Han förstod att de var mycket gamla och samlade in dem med noggranna angivelser om fyndplatserna. Totalt insamlades omkring 7 000 föremål varav 650 stycken var redskap. Föremål och uppgifter lämnades vidare till Göteborgs museum, numera Göteborgs stadsmuseum. Tack vare dessa uppgifter går det i efterhand att se fördelningen av föremålen i terrängen. De äldsta fyndplatserna låg på de högsta avsätserna i terrängen och de yngre fyndplatserna låg längre ned.

*Två mikrospånkärnor och fem mikrospån från jägarstenåldern. Samtliga från Skalleröd.
Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum.*

Redskapens utseende och tillverknings sätt förändrades under hela jägarstenåldern, vilket är grunden för indelningen av tidsperioden och för datering. Liksom Hensbackaperioden har även senare perioder fått namn efter den plats där föremål typiska för platsen påträffats: Sandarna i Göteborg stad och Lihult i Strömstads kommun. Sandarnaperioden sträcker sig ungefär mellan 8 000–6 000 f.Kr. och Lihultperioden mellan 6 000–4 000 f.Kr.

Några av boplatserna i Munkedal har varit kända sedan 1900-talets början. Fler boplatser upptäcktes i samband med arkeologiska undersökningar inför ombyggnad av väg E6 åren runt senaste sekelskiftet. Även i tidigare strandlägen på Tungenäset har ett tiotal stenåldersboplatser påträffats, varav de flesta från jägarstenålder.

Småröd

På en boplatz vid Småröd söder om Munkedals samhälle genomfördes arkeologiska undersökningar 2003. Boplatzen daterades till 9 600 – 9 300 år f.Kr. utifrån föremålen och närheten till den dåvarande strandkanten. Då låg boplatzen vid en djup havsvik som gick långt in i landskapet. Här påträffades föremål som är typiska både för Hensbackaperiodens senare del och Sandarnaperioden. Föremålen tyder på att människorna som vistats här även livnärt sig på jakt av djur på land.

Skalleröd

Vid Skalleröd i västra änden av sjön Vassbotten har lämningar efter två boplatser från jägarstenåldern undersökts. Den östra av dem undersöktes på 1980-talet och föremålen som då hittades kan knytas till såväl Sandarnaperioden som till bronsåldern, cirka 1 700 – 500 f.Kr., vilket visar att platsen använts återkommande under en lång tidsperiod. Förutom fynden av redskap från de olika tidsepokerna så hittade arkeologerna ben, mestadels av vilt och insjöfisk.

Söder om Björiddamm och 250 meter väster om föregående ligger rester efter ett betydligt större boplatzområde. Ett stort antal fynd från boplatzen samlades in av en privatperson under flera år. År 2012 delundersöktes platsen arkeologiskt och trots att platsen var omörd av tidigare aktiviteter kunde många fynd i framför allt flinta samlas in. De gav datering av platsen till övergången mellan sen Hensbackakultur och tidig Sandarnakultur.

Skallerödsboplatserna låg vid tiden för de här bosättningarna i inneskärgården, gissningsvis nära stranden i den trånga vik där Munkedalsälven löpte ut i havet. Omkring 2 000 år senare hade havet sjunkit undan så att en fors med 15 meters fallhöjd bildats. Under platsens senare användningstid hade boplatzen hamnat längre upp på land, med ett strategiskt läge för handel och samfärdsl mellan kustland och inland via vattenvägar och älvdalar.

På den översta kartan ses havsnivån från början av jägarstenåldern för cirka 11 000 år sedan, och till höger från bondestenåldern cirka 5000 år sedan. Den svarta tunna linjen är dagen strandlinje.

Flintyxor och skära från bondestenåldern. Från vänster: en tunnackig yxa, en tjocknackig yxa och en skära från Foss socken. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

Bondestenåldern 4 200 – 1 700 f.Kr

Den tidsperiod vi kallar för bondestenåldern, började för cirka 6 000 år sedan, alltså omkring år 4 000 f.Kr. Då var havsnivån i Munkedal cirka 25 m över dagens nivå. Boplatserna kunde fortfarande ligga strandnära vid havsvikar eller sjöar, men också vid slättmarkerna i inlandet. Landskapet var bevuxet med en tät vegetation av ädellövskogar och var förmodligen relativt svårframkomligt.

Vid den här tiden började livssättet att förändras för människorna i Bohuslän. De övergick till att bli mera bofasta, ha tamboskap och att ägna sig åt odling. I början är det små ytor som röjs och odlas. Denna förändring skedde förstås inte över en natt utan var en längre process.

Kunskapen om människornas leverne vid den här tiden kommer från deras gravar och boplatser, fynd som hittats ytligt i jordlagren eller vid arkeologiska undersökningar. Framför allt har undersökningarna i samband med utbyggnaden av väg E6 genom i Munkedal i början av 2000-talet, lyft fram mycket ny information om Munkedals förhistoria. På senare tid har även genforskning börjat bidra med ny kunskap. Studier av DNA i mänskliga kvarlevor från olika håll i Europa har bland annat visat att jordbruket spreds genom förflyttningar av människor, som tog med sig kunskapen om att odla, hålla boskap och tillverka keramik.

Från och med bondestenåldern får fyndmaterialet av sten och flinta sällskap av keramik. Genom perioden förändras keramikens form och ornamentering, lerans sammansättning, tillverkningsprocessen och föremålets avsedda funktion. Genom jämförande studier ger de oss kunskap om dess tillkomsttid och är därför värdefulla för datering under hela det förhistoriska skedet fram till järnålderns senare del.

De första jordbrukande grupperna i Bohuslän tillhörde en kultur som kallas för trattbägarkulturen. Deras trattformade keramikkarl med geometrisk dekor och

Keramikbitar från bondestenåldern: mynningsbitar, intryckta gropar och streck. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

deras stenkammargravar påträffas även på många andra håll i Västeuropa. Keramiken kallas för trattbägarkeramisk och har hittats bland annat i stenkammargravar. Ibland har det påträffats keramikskärivor med rester av fastbränd mat på skärivorna vilket tyder på att man lagat varm mat i kärlen. Analyser av matresterna har visat vilka växter och djur som maten kom från.

Alla levde dock inte på samma sätt. Ett antal boplatser kan knytas till en grupp människor som kallas gropkeramik, benämnda efter deras keramikkarl som ofta dekorerades med gropar. Deras sätt att tillverka flintredskap och keramikkarl skiljde sig från grannarna trattbägarkeramiskernas. Det ansågs tidigare att gropkeramikerna främst levde som jägare och samlare men senare fynd från olika håll i Bohuslän har visat att de också i viss utsträckning hade tamdjur och ägnade sig åt jordbruk.

Ytterligare en grupp kallas för stridsyxekultur och den avlöser de andra i tid. Den är uppkallad efter de båtliknande så kallade stridsyxorna. Men även om vi idag kallar typen av yxa för stridsyxor har de sannolikt aldrig varit avsedda för strid. Andra redskap från den här perioden är de enkla skafthålsyxorna och yxor och mejslar i flinta med ett tväreggat och håleggat utseende. Keramiken är bland annat dekorerad med mönster gjorda av snören och därför kallas kulturgruppen ibland också för snörkeramisk kultur. Genetiska studier de senaste åren har visat att det finns släktskap mellan de här människorna och den snörkeramiska kulturen längre söderut i Europa och att gruppen inte varit i Skandinavien tidigare.

Boplatser

I Munkedal finns ett stort antal kända boplatser från den här tidsperioden, där man hittat redskap i sten eller flinta, restprodukter efter redskapstillverkning och bitar av keramik. Det kan röra sig antingen om fastare bosättningar eller platser som använts en kortare tid i samband med jakt- eller fisketurer. Under de senaste årtiondenas arkeologiska undersökningar har det även kommit fram allt fler spår efter själva byggnaderna. Spåren består främst av rester av härdar, stolphål och gropar. De syns som mörka avtryck i marken efter att hålen fyllts av en mörkare jord när stolparna ruttnat bort. Fyndmaterial, anläggningar och kol14-dateringar, tillsammans med jämförande studier av likartade platser, tyder på att de jordbrukande människorna har varit relativt bofasta.

Två lancettdolkar i flinta, cirka 15 cm, från senare delen av bondestenåldern eller äldsta bronsåldern. Den högra, mörkgrå dolken är parallellhuggen. Båda från Röstorp i Foss socken. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum.

Vid Rödbergets fot intill Saltkällemotet undersöktes år 2006 en boplats som använts under en lång tid. Platsen ligger på 20–25 meters höjd och på bondestenåldern var här ett skyddat läge vid en havsvik i innerskärgården. Under ett 20–60 cm tjockt mörkfärgat jordlager påträffade arkeologerna mörkfärgningar efter stolphål och gropar, tillsammans med rester av härdar och en kokgrop. I jordlagret låg också fynd av keramik och flinta som tidsmässigt gör nedslag i senare delen av bondestenåldern, bronsåldern och hela järnåldern. Kol från en härd, fem stolphål och matskorpan på en bit keramik daterades med hjälp av kol14-metoden som visade en liknande spridning i dateringar.

Stolphålens spridning gav inget entydigt mönster men skulle enligt arkeologerna kunna vara resterna efter två bostadshus på platsen. Det tyder i så fall på en stationär boplats. Pollenrester i jordlagret tyder på att det förekommit viss odling medan fynden av flinta tyder på att även jakt och fångst varit en viktig del i ekonomin. Men vi ser bara enstaka nedslag i den över drygt 3000 år långa tid som boplatsen använts, och vi kan inte veta om den varit bebodd hela tiden eller under vissa perioder.

Gravar

Spåren från boplatserna är svåra att upptäcka och datera utan arkeologiska undersökningar men de jättelika stenkammargravarna från den här tiden är desto mer framträdande i landskapet.

Stenkammargravarna, även kallade megaliter, är gravkammare som byggts upp av stora stenblock och därefter täckts av av jord och sten. Många individer gravsattes i samma grav, ofta tillsammans med gravgåvor såsom trattbägarkeramik och bärnstenspärlor. Det finns tre olika typer av stenkammargravar: dös, gånggrift och hällkista. Dösarna och gånggrifterna byggdes under den mellersta delen av bondestenåldern, ca 3 400 – 2 900 f.Kr. Dessa är för Bohusläns del i hög grad bundna till kusttrakterna. Hällkistorna tillkom senare, under stenålderns slutskede och bronsålderns början, ca 2 300 – 1 500 f.Kr, och de ligger i allmänhet längre in i landet.

Hällkistorna är rektangulära kistor eller gravkammare som är uppbyggda av hällar som bildar två eller flera rum efter varandra och med stenhällar till tak. Kistan har därefter täckts med jord och sten. Inom Munkedals kommun finns sex kända megalitgravar och samtliga är hällkistor.

Hällkistan i Röd. Kistan har legat i mitten av en stensättning där stenar rasat eller plockats bort. Två av vägghällarna och eventuellt en takhäll är nu är synliga. Foto: Foto: Lars Strid.

Två av dem ligger på Tungenäset, varav den ena är flyttad till sin nuvarande plats efter undersökning. Hällkistan i Röd på sydvästra Tungenäset ligger i mitten av en stensättning där stenar rasat eller plockats bort så att hällarna nu sticker upp. Vid Hogen, cirka en kilometer sydöst om Gläborg i Håby, är den ena långsidan synlig, bestående av två kantställda hällar. Nära Linneröd sydöst om Hedekas finns en hög med synliga delar av en hällkista. Strax öster om Hedekas samhälle ligger en hällkista med namnet Gälhusommen, den består av delvis dubbla vägghällar och ligger i en 13 meter stor rund hög. Söder om Sanne, mellan Sannesjön och Lersjön, finns en hällkista som har undersökts. Även den är uppbyggd av stora stenhällar och har varit gravplats åt flera personer. I kistan hittade man brända ben samt gravgåvor i form av två flintdolkar, en spjutspets, en skrapa och keramik.

Röse vid Apelviken, Torreby. Idag ligger det lite dolt bland träden men på bronsåldern var det sannolikt synligt på långt håll. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Bronsålder 1700 – 500 f.Kr.

Under slutet av stenåldern spreds bruket av brons i stora delar av Europa från området norr om Svarta havet och Kaspiska havet. Längs vattendragen fraktades det dyrbara bronset som importerades från kontinenten. I Sverige har ett fåtal bronsföremål från den yngsta stenåldern hittats och mycket tyder på att bruket av brons var etablerat vid bronsålderns början.

Brons är en legering mellan koppar och andra metaller, oftast tenn. Fyndigheterna för koppar respektive tenn ligger på olika ställen i Europa och blev, liksom brons i sig, en viktig handelsvara. Av brons tillverkades redskap: yxor och skärar, vapen såsom svärd och spjutspetsar samt smycken i form av dräktspänner och halsringar med mera. Men det var sannolikt bara några få som hade tillgång till bronset och merparten av föremålen vi finner från den här perioden är alltså i bergart, flinta och keramik.

Boplatser

Bronsåldersmänniskorna var i huvudsak bofasta och ägnade sig åt boskapsskötsel och jordbruk. Den ökade användningen av markerna innebar gradvis ett mer öppet landskap, och lövskogarna blev allt glesare. Förutom jordbruk var jakt och fiske viktigt för försörjningen.

Spåren av boplatser kan oftast bara konstateras vid arkeologiska undersökningar. Det finns få kända lämningar efter byggnader från den äldre delen av bronsåldern men betydligt mer från den yngre. Utgrävningar vid Munkedalsmotet i början av 2000-talet visade att boplatserna har legat på låga höjder eller vid bergsimpediment, gärna i närheten av odlingsbar mark. Spår av åkrar var på vissa ställen fortfarande synliga i jordlagren. Åkrarna var kvadratiska som fått en konkav yta genom att markytan har bearbetats korsvis med hjälp av ett årder.

Boplatser och gravplatser har ofta använts under lång tid och det förekommer att de påträffas på samma plats. Ett exempel är platsen vid det så kallade Finska barnhemmet utanför Munkedals samhälle, som undersöktes år 2003. Under en grav från vikingatid fanns rester efter ett treskeppigt stolpbyggt hus från äldre bronsåldern, det vill säga cirka 1 700-1 100 f. Kr.

Gravar

Gravarna från bronsåldern är markerade med rösen eller stensättningar. Under slutet av bronsåldern förekommer även så kallade domarringar, det vill säga stenar placerade så att de bildar en cirkel. De flesta människorna har sannolikt begravts med en markering som inte längre syns och de påträffas bara slumpvis vid arkeologiska utgrävningar.

Rösen utgörs av stora runda eller ovala högar som är byggda av sten. Ibland har de haft raka kallmurade "väggar" och ibland ett så kallat brätte, det vill säga en flack krans av stenar i rösets nederkant. Under den äldsta delen av bronsåldern begravdes hela den döda kroppen och ibland kan man se rester efter en stenkista. Mot mitten av bronsåldern övergick man till ett brandgravskick, vilket innebär att den döda kroppen brändes. Ibland lades de kremerade kvarlevorna i en behållare, till exempel av keramik, tillsammans med gravgåvor innan de begravdes.

Stensättningarna är flacka gravanläggningar som oftast består av ett eller ett par lager sten som satts tätt tillsammans över den döde. Stensättningar kan vara runda, ovala, oregelbundna eller kvadratiska och har använts både under brons- och järnålder. När stensättningar påträffas i krönlägen av berg, och särskilt tillsammans med rösen, antas de dock komma från bronsåldern. Men stensättningar från bronsåldern förekommer också på gravfält längre ner i terrängen, ibland tillsammans med gravar från järnåldern.

Bland de förhistoriska gravarna är rösen kanske de mest imponerande, genom sin storlek, den möda som lagts ner vid tillverkningen och dess imponerande läge. De ligger oftast på krönet av höga berg, väl synliga i omgivningen och särskilt från havet och de dåtida vattendragen, forntidens viktigaste kommunikationsleder. Under bronsåldern gick dessa vattendrag fortfarande långt in i det bohuslänska landskapet från väster och sydväst.

Större delen av bronsåldern var rösen och stensättningarna gravplatser för endast en eller ett par personer. Under slutet av bronsåldern och början av järnåldern började man anlägga grupper av gravar, ibland med flera begravningar i varje gravanläggning.

Till vänster: Några av alla skeppen på Lökeberghällarna: De är fotograferade med släpljus i mörker för att ristningarna ska framträda bättre. Foto: Lars Strid. Till höger: Stenblock med skålgropar mellan gravhögar i Lerberg. Foto: Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar, hallristning.se

Men eftersom det totalt sett inte finns så stort antal rösen och stensättningar förstår vi att inte alla bronsåldersmänniskor blev begravda på det här sättet. På grund av gravarnas placering, utseende och innehåll, menar arkeologer att det är en slags överklass av befolkningen som begravts i de stora rösen. Kanske var det samma ledande skikt som hade kontroll över handeln med de dyrbara metallerna guld och brons.

På bergen utmed Färlevfjorden på västra Tungenäset finns flera rösen eller röse-liknande stensättningar. Andra exempel är rösen och stensättningar utmed Örekilsälvens norra dalgång liksom utmed södra och östra kanten av Viksjön, norr om gården Vågsäter. Det höga läget invid sjön är typiskt för den här typen av gravar i Bohusläns inland.

Hällristningar

Bohusläns bronsålder förknippas ofta med hällristningar. Motiv som skepp, djur, människor, vagnar, plöjningsscener med mera har huggits in i hållar på åkerholmar och bergssidor. Hällristningarna anses spegla människornas föreställningsvärld, även om deras betydelse är svår att uttolka för oss som lever idag.

Det finns 217 kända hällristningslokaler i kommunen och de består sammanlagt av drygt 4 000 figurer (skålgropar inräknat). En särskild inventering av Munkedals hällristningar genomfördes under åren 2003, 2011–13 och 2019. Flertalet av de nya hällristningar som dokumenterades fanns på platser som var kända sedan tidigare men även nya lokaler upptäcktes.

Till kategorin hällristningar hör även de mer vanligt förekommande skålgroparna. Bara i Foss socken har 1 200 skålgropar registrerats. Den huggna gropen är några centimeter stor och är den allra vanligaste figuren bland hällristningarna. De förekommer på hällristningshällar såväl ensamma som tillsammans med andra figurer. Den runda eller ovala skålgropen är enkel som figur men det är svårt att veta vad den betyder. Frukthetsymbol, solen, månen, stjärnor, droppar, kvinnligt kön, döda människor, kalendrar är bara några av alla tolkningar som har föreslagits.

Del av Lökebergsristningarna. I förgrunden, till vänster, är ett träd inhugget. Foto: Lars Strid.

Gropar och figurer knackades också in på lösa eller fasta stenblock som ibland låg i anslutning till boplatser och gravar. Bland annat vid Saltkällan undersöktes år 2003 ett gravfält från brons- och järnåldern där fyra stenar med skålgropar ingick i gravkonstruktionerna. På Lerbergs ägor, i den norra delen av det stora gravfältet, ligger ett stort stenblock mellan gravhögarna. Blocket är täckt av 73 skålgropar i form av runda och ovala fördjupningar varav vissa med en cirkel runt.

De allra flesta av Bohusläns hällristningar ligger i granitområden eftersom granit är bättre lämpad att hugga i. Men den största och mest kända hällristningslokalen i Munkedals kommun tillhör undantagen. Det stora hällristningsområdet i Lökeberg på södra Tungenäset ligger i ett område som övervägande består av bergarten gnejs. Hällristningsområdet är det mest figurtäta i Bohuslän och på hällarna finns över 600 inhuggna figurer. Många av ristningarna har tillkommit vid bronsålderns mitt, cirka 1 100–900 f.Kr. då platsen låg nära en trång havsvik.

Även på Åkerholmar i Tungenäsets centrala delar finns hällristningar på flera platser, oftast bestående av skålgropar. I området kring Bärby mellan Dingle och Bärfendal, där berggrunden övergår i granit, ligger kommunens näst största område med figurristningar. Nedanför Buråsarebergets södra sida ligger här ett pärlband av hällristningar och på flera av dem ingår så kallade solskepp och falliska män med långa näbbliknande näsor. Ristningar finns även längre in på landsbygden, ett exempel en intressant plats vid Sannesjön vid Vassbotten där det finns drygt 200 skålgropar på två berghällar varav ett 50-tal ligger tätt i en L-formad grupp.

Brons i Munkedal

Det har genom åren hittats många bronsföremål i tidigare mossar och våtmarker. Föremålens sammanhang med våtmark tolkas som att människorna offrat föremålen. Sedvänjan att offra föremål, mat eller till och med djur och människor, i våtmarker förekom i norra Europa under yngre stenålder, bronsålder och äldre järnålder. Flera av de påträffade föremålen är importföremål. Analyser av bronsföremål från Bohuslän har visat att kopparn går att spåra till västra Spanien.

I olika museers samlingar finns också många bronsföremål som hittats under 1800-talet i samband med jordbruksarbete. Ett exempel är en 25 cm lång spjutspets av brons som tillsammans med en hammare och tång av järn hittades på Gategården i Bärfendal år 1874. De låg nedgrävda i sandjord, cirka en meter under markytan. Ett annat exempel är en kantyx i brons som under 1800-talet hittats någonstans i Hede socken, men där närmare fynduppgifter saknas. En rombisk svärdsknapp i brons från bronsålderns mitt har hittats vid Örekilssälven i Krokstad socken utan närmare fynduppgifter.

Gravhög vid Torp i Hede socken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Järnåldern

Äldre järnålder 500 f.Kr. – 550 e.Kr.

Kunskapen om hur järn utvinns och bearbetas utvecklades i området kring Svarta havet. Den spreds över Europa och kom till Norden och Bohuslän vid bronsålderns slut, omkring år 500 f.Kr. Järnet framställdes lokalt och kunde sedan smidas till allt från redskap och verktyg till dräkt detaljer och vapen.

Järnålderns landskap präglades alltmer av jordbruket, framför allt betet, och var förmodligen ganska öppet. Landhöjningen gjorde att markområdena ökade i de låglänta dalgångarna, där de blev värdefulla ängs- och betesmarker. Under järnålderns första århundraden blev klimatet kallare och blötare, vilket gynnade barrträden och granen blev allt vanligare.

Namnen berättar

Dagens namn på gårdar och byar kan i vissa fall dateras tillbaka till äldre järnålder, cirka 400 – 500 e.Kr. och genom dateringar och tolkningar av namnen, kan vi i viss utsträckning skapa oss en bild av järnåldersbygden.

Bland de gårds- och bynamn som anses höra till de äldsta är de med ändelsen -land(a), -hem och -by. Land(a), som i Åboland betyder terräng, mark, strandsluttning eller mark ämnad åt gudskult. By, som i Håby, betyder plats som tas i besittning för odling. Åker, exempelvis Sandåker i Sörbygden, kan också stå för betesmark. Namnformer som dessa finns i allmänhet i anslutning till slättlandskap. I mer höglänta områden däremot förekommer vanligen gårds- och bynamn med ändelser på -ryr, -röd eller -rud. Det betyder nyröjning vilket visar att de troligen tagits i bruk under det senaste skedet av järnålder och tidig medeltid. Ett exempel är Valbo-Ryrs socken med många namn på -rud och -ryr. Bygden kan förstås ha nyttjats ännu tidigare, till exempel under stenålder eller bronsålder, men utan att vi genom namnen kan spåra någon kontinuitet in i historisk tid.

Spåren efter gårdarna

Den bohuslänska topografin styrde, och begränsade, valet av bo- och vistelseplatser även under järnåldern. Arkeologiska undersökningar har visat att vissa lägen har använts återkommande eller under långa perioder och de sammanfaller även ofta med boplatsspår från andra tider, exempelvis jägarstenålder eller bronsålder. Ett sådant exempel är en plats vid gården Bräcke strax söder om Dinglemotet som undersöktes åren 1997 och 1998. Där fanns lämningar efter åtminstone fem byggnader och fynden från platsen visade att den använts såväl i slutet av bronsåldern som i äldre och yngre järnålder.

Goda boplatslägen har alltså använts igen och igen, även om närmiljön förändrats genom exempelvis landhöjningen. Men under järnålder flyttar också bebyggelsen till impediment och moränsluttningar i anslutning till slättlandskapet. Själva gårdsbebyggelsen låg nära åkrarna och ängarna. De var ensamgårdar eller låg tillsammans i en begynnande bybildning. Den bördiga dalslätten användes för fodertäkt och bete och på de lättbearbetade och självdränerade sluttningarna tog man upp åkrar. Bruket att gödsla åkrarna blev vanligare vilket gav bättre avkastning av åkermarken under längre tid. På ängsmarkerna slogs gräs till djurens vinterfoder.

Åkrarna från äldsta järnåldern var små och av samma typ som under den sena bronsåldern. Spåren av de tidiga odlingarna kan bestå av små ytor med årderspår omgärdade av låga vallar, där formen uppstått genom att ytan plöjts korsvis hjälp av årder. Det kan också finnas stensträngar bevarade, det vill säga nersjunkna stenhägnader i markytan eller små terrasserings. Övergivna, ålderdomligt brukade åkrar kallas för fossila åkrar.

Gravar och gravfält

Synliga lämningar av järnålderns gravar finns överallt runt omkring oss i landskapet. Gravhögar, stensättningar, resta stenar och domarringar är vanliga gravformer. Oftast ligger de samlade i små eller stora gravfält. Det kan finnas flera begravingar i samma gravanläggning och gravar och boplatser kunde finnas på samma plats. Bland annat vid Munkedalsmotet har det legat en plats med ett hus från äldre bronsålder, en smedja från yngre järnålder och flera gravar från äldre järnålder och vikingatid.

Till vänster: På bergshöjden vid gården Medbo, rakt fram i bild, låg under järnåldern en stor boplat. Den undersöktes 1998. Foto: Teresia Eboskog.

År 2022 fanns det cirka 80 gravfält registrerade i Munkedal som, tillsammans med flera hundra enstaka eller gruppvisa gravar, troligen tillhör järnåldern. Gravfälten är spridda runt om i kommunen. Ofta är de små, med mellan fem och tio synliga gravar, men några är särskilt stora och iögonfallande. Till exempel gravfälten på Lerberg och Torps marker söder om Kärnsjön, Pilegård på Tungenäset, Torp i Hede och Stenehed utanför Hällevadsholm. Gravfält som idag ligger i skogsmark kan vara svåra att se om inte marken runt om är röjd, men har sannolikt varit väl synliga i landskapet när de användes.

Under stora delar av järnåldern kremerades de döda och benen placerades i så kallade brandgravar. I gravarna har den döde ibland fått med sig gravgåvor i form av smycken eller vapen. Ofta hittas också kremerade djurben. Det var vanligt att askan från kroppen lades tillsammans med gravgåvorna i en urna av keramik. Mot slutet av äldre järnålder blir gravgåvorna alltmer påkostade.

I samband med arkeologiska undersökningar hittar arkeologerna ibland så kallade flatmarksgravar, det vill säga anläggningar med brända ben som nedlagts i jorden utan någon synlig markering ovan jord. Vid Saxala, en knapp kilometer söder om Foss kyrka, påträffades vid utgrävningen år 2004 en nedgrävd urna med brända ben från en människa i en flatmarksgrav. Osteologen kunde se att det troligen var en man som var mellan 40–59 år när han dog och att det fanns förändringar på flera kotor som tydde på sjukdom eller våld/skada. Andra exempel är en plats i Bräcke ett stycke norrut där två flatmarksgravar påträffades år 2003, och vid Folkesberg, ännu ett litet stycke norrut, där åtta flatmarksgravar påträffades år 1997.

Arkeologer brukar se på gravar som heliga eller kultiska lämningar medan boplatser ses som spår av vardagen. Men ibland är spåren från de sakrala och vardagliga företeelserna svåra att skilja åt för våra nutida ögon. Ett svårtolkat exempel är det så kallade "Monumentet" vid Medby nordväst om Dingle, som undersöktes år 1998. Det var en märklig anläggning som då saknade känd motsvarighet. "Monumentet" var 37 gånger 34 meter stort och bestod av en stensatt vall runt ett ovalt berg och en stenpackning som täckte delar av berget. Här fanns spår efter såväl gravar som bosättningar och inte minst ett stort antal härdar. Under delar av stenpackningen fanns även hållristningar och kol14-dateringar på olika ställen i anläggningen gav dateringar från bronsålder till medeltid. Arkeologernas hypotes är att platsen sannolikt har varit viktig redan innan "Monumentet" anlades och att den uppfördes av en elit som genom anläggningen ville stärka sin ställning under en tid med stora samhällsförändringar.

Till vänster: Bautastenarna på Stenehed. Foto: Daniel Lindskog, Arkeologibråan.

Till höger: Guldblocken från Smedberg. Foto: Markus Andersson, Arkeologerna.

De gravar vi ser idag är bara en liten del av alla om funnits. Många har försvunnit genom odling eller täkt under århundradenas lopp. Det finns otaliga uppgifter om försvunna ättehögar, upphittade gravurnor med aska och gravgåvor och lösfynd av föremål i ädelmetall som har hittats under jordbruksarbete och dikesgrävning. Från 1900-talets sista decennier och framåt är det framför allt väg- och bostadsbyggnad som inneburit att gravar och andra fornlämningar fått stryka på foten.

Ett sådant exempel är den järnåldersgrav vid Smedberg, strax söder om Håby som undersöktes år 2020. Då avslöjades både en ovanligt konstruerad gravform och ett mycket ovanligt guldföremål. Graven var en stor stensättning som låg på ett bergs-krön och har kunnat ses på långt håll. En nästan två meter stor stenhäll som låg på stensättningen har troligen tidigare varit upprest i dess mitt. I en grop i gravens mitt hittades en berlock i guld tillsammans med två bronsfibulor, det vill säga dräktspännen, rester av kammar och obrända ben. Berlocken är ett hellenistiskt smycke som är mycket ovanligt och det har tidigare hittats bara ett fåtal i Sverige.

Guldsmcket är inte bara unikt utan också ovanligt välbehållet. Även själva begravningssättet var ovanligt eftersom personen i graven inte var kremerad såsom var brukligt under äldre järnålder. Analyser visade att det var en ung flicka som begravts här. Hon var klädd i fint vävd tubformad klänningssärk av ull. Bronsfibulorna har troligen hållit upp klänningen.

Yngre järnålder 550 – 1050 e.Kr.

Den sista och yngsta delen av järnåldern kallas vendeltiden och omfattar cirka år 550 – 800 e.Kr. och vikingatiden cirka år 800 - 1050 e.Kr. Under vikingatiden byggs kungamakterna i Skandinavien upp, med ett stort antal slag och interna rivaliteter som följd. Och i flera av de händelser som är omnämnda i sägner och i de norska kungasagorna var Munkedal spelplatsen.

Under loppet av hela järnåldern hade förmodligen ett mer stratifierat samhälle vuxit fram. Somliga var fria bönder, andra levde som trälar. Befolkningen bodde i ensamliggande gårdar eller byliknande husgrupper i anslutning till de bästa odlingsmarkerna.

Spåren på de undersökta boplatserna visar inga större skillnader mellan äldre- respektive yngre järnåldern. Men under övergången till yngre järnåldern förefaller antalet boplatser och gravfält att ha minskat. Arkeologer och historiker vet inte säkert varför, men en förklaring kan vara att den tidigare, mer spridda, bebyggelsen flyttat samman i färre enheter. En annan förklaring kan vara att bebyggelsen från yngre järnåldern i större utsträckning ligger på platser som fortfarande är bebodda och därför inte påträffats.

Gravar

Många av Munkedals gravfält har brukats under lång tid. De vanliga gravformerna som högar, stensättningar, domarringar och resta stenar har förekommit under hela järnåldern. Men under yngre järnålder tillkom även nya uttryck. Stensättningar formade som trianglar eller som treuddar brukar ses som en indikation på att platsen använts under den senare delen av järnåldern.

En annan gravform som i Bohuslän ofta knyts till yngre järnålder är skeppssättningar. En skeppssättning utgörs av stenar som rests i en skeppsform, som ibland kan vara fylld med stenar. Skeppssättningar förekommer dock inte bara under yngre järnålder utan även under bronsålder och äldre järnålder. Därför är det vanskligt att datera skeppssättningar enbart utifrån formen.

Till vänster: Ett av gravfälten i Håby-Torp. Foto: Daniel Lindskog, Arkeologibråån. Till höger: Några av de 33 glaspärlorna från Spelehögen. Foto: Sebastian Thorén, Bohusläns museum.

Munkedals kommun har några av Bohusläns största koncentrationer av stora gravar och gravfält från järnåldern. På en långsmal ås söder om Kärnsjön, mellan gårdarna Torp och Lerberg i Håby socken, ligger ett av kommunens största och mäktigaste gravfält. Här finns ett hundratal synliga gravar från järnåldern. Idag är de uppdelade på sju gravfält men det är möjligt att det förr har varit ett sammanhängande gravfält som under de senaste århundradena styckats upp av vägar och bebyggelse. De flesta gravarna är runda högar i olika storlekar men här finns även domarringar, resta stenar och mäktiga långhögar. En av långhögarna är mycket stor, 40 meter lång och 10 meter bred. Mängden och sammansättningen av gravar tyder på att gravfältet har använts som begravningsplats under hela järnåldern, från år 500 f.Kr. till 1000-talet e.Kr. Jorden på grusåsen var lätt att bruka och bebyggelsen låg troligen i närheten av gravfältet även då.

Stora gravfält med stora runda och avlånga gravhögar finns även på fler platser i kommunen, bland annat vid Aspång söder om Bullaresjöarna och mellan Torp och Sörbo på sockengränsen mellan Hede och Krokstad.

Stora och speciella förhistoriska gravar har ibland fått lokala egennamn som idag kan vara svåra att tolka. En av dessa är Tjuvehögen i Möe i norra delen av Munkedals samhälle. Med sina 40 meter i diameter och en höjd upp emot åtta meter, är högen en av Bohusläns största gravhögar. Spelehögen, i andra änden av samhället, var betydligt mindre men är ett av flera exempel på att förhistoriska gravar har återanvänts. Undersökningen av graven under åren 2003 och 2004 visade att Spelehögen var uppbyggd på och runt en bergknalle med jord och torv. Sannolikt har den anlagts under andra århundradet e.Kr. Under vikingatiden, några hundra år senare, användes högen återigen för begravning. Människan som då begravdes fick med sig bland annat 33 glaspärlor och en sländtrissa av täljsten i graven.

Vid Teberget, strax söder om Spelehögen, finns ett annat exempel på en plats med olika verksamheter, och som har använts under lång tid eller återanvänts flera gånger. Åren 2003 och 2004 undersöktes där lämningarna efter ett gravfält och en smedja och dateringarna från gravfältet visade att det använts vid flera tidpunkter under yngre järnåldern.

Fynd av guld, silver och andra metallföremål

Flertalet metallfynd från järnåldern som hittats i Munkedal är så kallade lösfynd, vilket betyder att de påträffats utan sammanhang med grav- eller boplats. Många av de här föremålen hittades i samband med jordbruksarbete under 1800-talet och början av 1900-talet. Det var en tid då mycket ny åkermark bröts upp och torvmossar grävdes ur för att användas till bränsle med mera. Eftersom man fortfarande grävde och plöjde för hand var föremålen lättare att upptäcka.

Guld- och silverföremål bevaras väl i jorden, men också brons och järn kan bevaras om förutsättningarna är de rätta. Även om lösfynden inte säger så mycket om varför de hamnade i jorden, är det troligt att det i de flesta fall rör sig om fynd ur gravar, som odlats bort eller försvunnit på andra sätt. En annan möjlighet är att föremålen visar på en handelsplats eller ett lokalt maktcentrum. Vissa föremål eller delar av föremål har sannolikt använts som betalningsmedel. Det kan också i vissa fall ha varit offerfynd, eftersom seden att offra i våtmarker fortfarande var utbredd under järnåldern i norra Europa. Ädelmetallerna var importvaror som även kunde smältas och omarbetas till bland annat smycken och vapendetaljer.

Inom Munkedals kommun finns flera exempel på lösfynd i guld:

- Fyra halsringar i guld hittades på en åker på Dingleslätten i samband med plöjning år 1854.
- Vid plöjning av en åker vid Kärnsjön nära Ellingebo, hittades cirka år 1910 ett spiralformat beslag av guld. Det har suttit på en svärdsslida för omkring 1500 år sedan.
- År 1846 hittade några barn på gården Kampstorp i Foss socken ett ändstycke av en större ring i guld. Från samma gård inlämnades 20 år senare en guldten som var formad till en spiral.
- Guldbrakeater kallas tunna guldbleck från cirka 500-talet e.Kr. som bara är präglade på ena sidan. I Bohuslän har 20 stycken påträffats varav två i Munkedal. Den ena hittades vid harvning av en åker vid Keberg i Bärfendal år 1848 och den andra i Hede socken utan närmare uppgifter.
- En medaljong i guld hittades i slutet av 1800-talet vid prästgården, söder om Svarteborgs kyrka. Den låg tillsammans med brända ben i en urna i en gravhög i ett gravfält. Medaljonger från äldre järnålder är sällsynta fynd och den här är särskilt märklig eftersom den har en runinskrift och porträttet tycks avbilda en lokal härskare istället för en romersk kejsare.

Några exempel på lösfynd i silver och brons:

- En oval spännbuckla i brons som hittats i Hällungstad i Hede socken. Den har daterats till vikingatid och förvaras på Statens historiska museum i Stockholm.
- Tre armringar, en halsring och tre bitar av en ring, alla i silver hittades på 1870-talet cirka en och en halv kilometer norr om Gläborg. Sannolikt är de från vikingatid.
- En liten bronsstatyett hittades i början av 1900-talet i en åker vid gården Rom i Svarteborg. Statyetten föreställer en kvinna och är sannolikt tillverkad för ungefär 1500 år sedan.
- Två arabiska silvermynt upphittades 1823 vid Kvistrumsälven. De dateras till åren 894–95 respektive 920–21 e.Kr., alltså vikingatid.

Till vänster: Medaljongen som hittats vid Svarteborgs prästgård. Till höger: Brakeaten från Keberg i Bärfendal. Statens historiska museer.

Till vänster: Vy över Buråsareberget. Fornborgen har legat ovanför branten. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Stenvallar som har spärrat vägen upp till fornborgen på Slottsberge. Foto: Frank Boberg.

Fornborgar

Boplatserna och gravfälten speglar olika aspekter av vardagslivet under järnåldern. Fornborgarna är lämningar efter en annan del av tillvaron för folket, den som präglas av ofred och flykt.

Fornborgar i Bohuslän ligger på höga branta berg som befästs genom att de mest lättillgängliga partierna spärrats av med vallar av sten eller jord. De har alltid god utsikt över det omgivande landskapet och har utgjort taktiskt goda försvarspunkter genom de höglänta lägena och de ofta mycket branta bergssidorna. Fornborgarnas användning och funktion är omdebatterad, men de antas ha använts som tillflyktsort för lokalbefolkningen i samband med anfall eller i orostider. Fornborgarna kan också ha varit befästa punkter vars funktion varit att militärt kontrollera ett landområde. Flera av dem är mytomspunna och det finns en rik flora av traditioner kring dem.

Det finns spår av 11 fornborgar spridda runt om i kommunen. Några exempel är Buråsareberget i Svarteborgs socken, Borgåsen i Sanne socken och Jermunneröd på vägen från Munkedal till Valbo-Ryr. Vissa berg med fornborg har i äldre tider fått namnet Slottsberget eller Slottskullen, till exempel Slottsberget vid Ellingebo och Slottskullen vid Budalen väster om Hedekas. Korsborg vid Korsvik på Tungenäset har använts så sent som år 1675, då norska trupper landsteg vid Korsborg. Nedanför berget har två skelettdelar efter människa hittats. Skelettdelarna har daterats till 400-500-talet e.Kr. Korsberg ska enligt en sägen också vara gravplats för drottning Gunilla och hennes gemål.

Ingen av fornborgarna i Munkedal är arkeologiskt undersökta men resultaten från utgrävningar av fornborgar på Orust tyder på att de använts under hela järnåldern men på olika sätt och under olika tider. Några av borgarna verkar inte varit ämnade för annat än som kortfristig uppehållsort, medan en av borgarna tycks ha varit en mer permanent bosättning. Och även om de främst dateras till järnålder finns datering som spänner från yngre bronsålder in i historisk tid.

Bärkendals kyrka med torn, långhus, kor och absid. Foto: Tomas Brandt, Bohusläns museum.

Medeltid

Medeltiden i Bohuslän räknas från 1000-talet, då området kristnades och den norska nationen bildas, och fram till reformationen. Under denna tid var Bohuslän en del av Norge, som ingick i den nordiska Kalmarunionen från år 1380. Under 1530-talet genomfördes reformationen i Norden, vilket brukar räknas som slutpunkten för medeltiden. I samband med reformationen upphörde Norges formella självständighet och Norge, tillsammans med Bohuslän, blev en del av dubbelmonarkin Danmark-Norge.

Den tidiga medeltiden präglas av stridigheter inom och mellan de unga kungarikena Norge, Danmark och Sverige. Kungarna behövde ständigt resa runt i sina riken för att säkra lojaliteter, förhandla och kväsa uppror. Bohuslän och nuvarande Munkedal var ett område av stor strategisk betydelse och flera av de inre strider som utkämpades mellan olika politiska falanger i Norge under medeltiden utspelades inom den nuvarande kommunen.

Om vi från förhistorisk tid har fått tolka historien genom föremål, anläggningar och enstaka runrader, har vi från och med medeltiden även skriftliga källor av olika slag. Bland annat de medeltida brev som finns från 1100-talet. De har ofta juridisk status, så kallade diplom, och handlar bland annat om köp och gåvor. De här dokumenten rör sällan vardagslivet för de flesta bohusläningar. Lagsamlingen Borgartingslagens kristenrätt däremot ger även en inblick i bohusläningens livsvillkor under medeltiden.

Och i de jordeböcker som upprättades som underlag för beskattning finns förteckningar över gårdar och ibland namngivna personer. Den äldsta jordeboken för Bohuslän är biskop Eysteins jordebok från 1300-talets sista år, den så kallade Röde bok. Här finns den äldsta skriftliga uppgiften för många av gårdarna och byarna inom Munkedal, liksom i övriga Bohuslän. En del av gårdarna har även rötter i förhistorisk tid, vilket arkeologiska lämningar och namn skvallrar om.

Uppgifter om det medeltida samhället finns också i den fornnordiska litteraturen som bland annat innehåller de isländska sagorna och de norska kungasagorna. Sagorna har ofta namn efter de personer som är huvudpersoner i berättelsen. Även arkeologiska utgrävningar bidrar med upplysningar om medeltida och även senare platser. Utgrävningarna kan ofta ge en bredare, eller en annan, bild än de knapphändiga skriftliga dokumenten.

Bebyggelse

En medeltida gård omfattade gårdsbebyggelse, åker, äng och betesmarker samt skog, fiskevatten, jaktmarker. Försörjningen kom ur jordbruket, med större eller mindre tillägg av fiske och jakt. Gårdarna låg antingen för sig själva eller samlade i byar. Somliga bönder var självägande, medan andra brukade mark som ägdes av kungen, kyrkan eller av den framväxande adeln.

Rättsskipning

Borgartingslagens kristenrett från första hälften av 1000-talet är den äldsta kända lagstiftningen för Bohuslän. Rättsskipning, lagstiftning och beslut om gemensamma angelägenheter utfördes vid tingsplatser som var fastställda för olika områden. Vikens lagting bildades troligen efter att landslagen tagits i bruk år 1274 och omfattade förmodligen hela Ranrike med en lagman och tingsplats på Bagaholmen vid dagens Kungälv. Benämningen Viken för den norra delen av Bohuslän användes i slutet av 1400-talet och framför allt när Gustaf Vasa tagit kontroll över området på 1520-talet. Då kom Vikens lagting att ha sin tingsplats invid Foss kyrka och detta nämns första gången i skriftliga källor från mitten av 1500-talet.

Till vänster: Stensulptur av täljsten från Svarteborgs kyrka. Den helige Olof sitter i en tronstol och bär livbälte, mantel och en murkrona på huvudet. Bohusläns museums samlingar. Till höger: Processionskrucifix från Bärfendals kyrka. Statens historiska museum.

Kristnande och kyrkbyggande

I Bohuslän liksom i övriga Västnorden, det vill säga nuvarande Danmark, Väst-sverige och Norge, hade kristendomen fått fäste redan under 900-talet. I Norge etablerades kristendomen som officiell religion under de sista åren på 900-talet.

De allra första kyrkorna vet vi mycket litet om. De var troligen små träkyrkor och flera av dem hörde till några av de största gårdarna. I Borgartingslagens kristen-rett nämns fylkeskyrkor, häradskyrkor och högendiskyrkor. Fylkeskyrkor och häradskyrkor var huvudkyrkor med ansvar över ett större område medan högendis-kyrkorna var privata gårdskyrkor. I Ranrike fanns två fylkeskyrkor, en i Svarteborg för norra Bohuslän och en i Kungahälla för södra Bohuslän. Häradskyrkorna skulle underhållas av bygdemännen gemensamt. Systemet med sockenkyrkor infördes under 1100 - 1200-talet och ersatte det tidigare systemet. Sockenkyrkorna byggdes ofta i sten men inte nödvändigtvis på samma plats som 1000-talets träkyrkor. Utifrån namn och fornlämningsbild ser vi att sockenkyrkorna förlagts till platser som troligen redan tidigare var centrala för trakten. Sådana platser låg ofta inom områden med etablerat jordbruk och bebyggelse sedan förhistorisk tid.

Munkedals kommun består av åtta socknar: Hede, Sanne och Krokstad i Sörbygdens härad, Foss, Håby och Svarteborg i Tunge härad, Bärfendal i Sotenäs härad och Valbo-Ryr i dalslänska Valbo härad. Socknarnas gränser är i stort sett oförändrade så långt vi kan se bakåt i tiden. Den kyrkliga skatten, tiondet, infördes på 1100-talet. Skatten betalades i natura, det vill säga en tiondedel av avkastningen från skörd, husdjur eller fångst.

Från samtliga Munkedals socknar är medeltida kyrkor kända. Förutom de ovan nämnda socknarna har ytterligare två funnits, nämligen Tose och Aspångs socknar, vilka båda senare införlivades i Svarteborgs socken. Aspångs kyrka ödelades sannolikt redan under 1300-talet, varefter församlingen uppgick i moderkyrkan Svarteborg. Tose kyrka stod troligen kvar ytterligare några sekler och som administrativ enhet levde socknen kvar ända fram till 1888. Av dagens kyrkobyggnader i kommunen är de i Foss, Håby, Bärfendal och Svarteborg kvar sedan medeltiden, fast ombyggda. Övriga ligger på sina gamla kyrkplatser men har ersatts av en nyare kyrka vilken i sin tur ibland genomgått nya ombyggnationer. I Hede exempelvis ersattes den medeltida kyrkan av en träkyrka på 1700-talet, vilken i sin tur byggdes om på 1900-talet.

Bärfendals kyrka tillhör den äldsta generationen kyrkor i Bohuslän som ännu är i bruk. Kyrkan är sannolikt byggd under 1100-talet och är en av de få kyrkor i Bohuslän som har sin medeltida planform kvar, med långhus, smalare kor och absid. Den har även haft de rundbågiga fönster och dörrar som var typiska för de romanska

Till vänster: Foss kyrka cirka 1912. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.
Till höger: Vårdkase utmärkt på en karta över gården Berg i Svarteborgs socken år 1712. Lantmäterimyndighetens arkiv.

kyrkorna. I Bårfendal fanns inhuggen ornamentik kring port och fönster, med djur, människor och växtornament. Ornamentiken tyder på att det kan varit samma byggmästare som i närliggande Bottna kyrka i Tanums kommun.

Foss kyrka omnämns av den isländske skalden Snorre Sturlasson i början av 1200-talet. Hans skriver att den norske kungen Öystein Haraldsson ska ha blivit nedhuggen utanför kyrkan år 1157, och sedan begravd mitt under kyrkgolvet. Kyrkan är troligen uppförd någon gång under 1100-talet och den tillhör tillsammans med Svarteborgs kyrka de större i sin generation kyrkor. Foss kyrka byggdes om till sitt nuvarande utseende 1733–1734. När kyrkgolvet lades om år 2004 gjordes en mindre arkeologisk undersökning i den frilagda grunden. Gravkamrar från 1600-talet och rester av andra begravningar kunde iakttas, liksom grunden till medeltida altare, och äldre golvnivåer. Flera myntfynd gjordes också.

Ortnamnen

Genom ortnamnen kan vi få en bild av bebyggelsen under medeltiden och flera av de medeltida gårdarna och byarna har av namnen av att döma tillkommit redan under järnåldern. Bland de gårds- och bynamn som anses höra till de äldsta är de med ändelsen -land(a), -hem och -by. De äldre namnformerna finns i allmänhet i anslutning till slättlandet. I de mer höglänta områdena förekommer istället vanligen Orts- och gårdsnamn med ändelser på -ryr, -röd eller -rud. Det betyder nyröjning och speglar en expansiv fas under tidig medeltid, då mark röjdes och många nya gårdar togs upp. Personnamn var vanligt i namngivningen av gårdarna och det finns exempel på både kvinnonamn och mansnamn i ortnamnen.

Vissa namn är tillkomna efter det geografiska läget och naturomgivningarna. Namnet Bårfendal anses betyda "Dalen vid Berafjorden", där Berafjorden avser ett äldre namn på Åbyfjorden. Bera kan vara det äldre namnet på Bårfendalsälven. Dalen är avgränsad av höga bergsmassiv av bohusgranit som från Skottfjället på östsidan stupar brant ned mot den flacka dalbotten.

Vårdkasar

Under medeltiden, och eventuellt redan under vikingatiden, fanns det stråk med vårdkasar utmed hela västkusten. I Bohuslän kallas de för vette eller varde och här finns många berg med namn som Vetteberget. Systemet med vårdkasar är känt från skriftliga källor och var ett sätt att vid kristider meddela sig över stora områden. De bestod av uppbyggda fundament för bränsle och när elden brann skulle den synas till nästa kase. Lämningarna efter dem är av naturliga skäl mycket sparsamma och ofta svåra att bedöma. Men på en udde vid Viksjöns södra strand finns två uppmurade stenfundament, som tolkats som plattformar för vårdkasar. Andra exempel är registrerade på ett bergskrön knappt två kilometer från Hedekas samhälle samt på Vetteberget strax väster om gården Skruckan i Sanne socken. Hur och när just de här använts är inte känt.

Drottningstenen. Enligt sägnen ligger drottning Hud begravd vid gården Hud strax söder om Huds moar och den så kallade Drottningstenen sägs markera graven. Foto: Torsten Högberg. Bohusläns museums samlingar.

Sagor, sägner och historiska händelser

En källa till uppgifter om det medeltida samhället kommer från den fornnordiska litteraturen. Den innehåller bland annat de isländska sagorna och de norska kungasagorna. Sagorna har ofta namn efter de personer som är huvudpersoner i berättelsen.

En av de mest välkända historieskrivarna var den isländska hövdingen och skalden Snorre Sturlasson. I början av 1200-talet sammanställde han ett antal norska kungasagor i samlingen Heimskringla. Där finns också drottningssagor, som berättar om bland andra Sigríð Storráða, Estríð, Ingeborg och andra mäktiga kvinnor och deras roller i det komplicerade maktspelet som präglade de nordiska länderna vid den här tiden. Där släkterelationer, giftermål och arv styrde ens möjligheter och maktposition.

Begreppet "Saga" ska i det här sammanhanget inte förväxlas med de folksagor eller andra berättelser vi idag vanligtvis menar med begreppet. De här sagorna

bygger på muntliga berättelser av händelser som går tillbaka till 800-talet och de började skrivas ner av olika historieskrivare under 1100-talet. Det var en tid när det muntliga historieberättandet förde historien vidare och sagalitteraturen består av återberättade beskrivningar som ofta är mycket detaljerade.

Forskare har länge diskuterat sanningshalten i sagorna, och sannolikt skiljer det sig åt beroende på sagans ålder. De flesta är numer överens om att de norska kungasagorna ska ses som historiska berättelser där ramberättelsen troligen har verklig hetsbakgrund. Men där detaljerna oftare har förändrats genom århundradens återberättande.

En av kungasagorna som behandlar Munkedals kommun är Sigurd, Inge och Östen Haraldsöners saga. Där återberättas hur kung Östen år 1157 blev upphunnen och dödad utanför Foss kyrka av sin bror Inge under ledning av dennes svåger Simon Skalp. I Håkon Hårdabreds saga, delvis en fortsättning av ovanstående, berättas hur Sigurds son, kung Håkon, lyckas undkomma sina förföljare vid kungsgården i Sörbo i Krokstad socken. Några år senare, år 1177, är Sörbo återigen platsen för en historisk händelse. I Sverres saga berättas hur Sverre Sigurdsson där valdes till kung av de så kallade birkebeinarna. Birkebeinarna uppges vara en politisk grupp med "gerillasoldater" bestående av män som blivit bostadslösa under krigen.

Sägner, traditioner och folktro

Berättelser inom kategorin sägner, traditioner och folktro är ofta knutna till en specifik plats. De saknar vanligen verklighetsbakgrund även om enstaka sägner och traditioner har visat sig innehålla korn av verkliga händelser. Många berättelser finns återberättade i prosten Axel Emanuel Holmbergs verk Bohusläns historia och beskrivning, från år 1867. Här finns bland annat sägnen om hur borgen Raneborg fick namnet Svarteborg. Berättelsen om det uteblivna bröllopet mellan drottning Hud och kung Rane är mycket välkänd och här ingår platserna Svarteborg, Hud och Stenehed.

Två typiska ingredienser i sägner är skatt, helst av guld, och bröllop. I den långa och detaljerade sägnen om jätten i Buråsareberget i Bärfendalen finns båda dessa. Även den återberättas i Holmbergs historiebok och där nämns också en rad platser, bland annat Tose kyrka, Holmaåsar och bron över bäcken mellan Bärby och Dingle.

Några andra exempel: I fornborgen Korsborg på Tungenäset sägs enligt folktron drottning Gunilla begravts. Och i röset i Sommartorn med namnet Gullkiströret, ska en guldkista vara nedsatt. I fornborgen på Slottsberget på Skaneröd ägor ska kung Kane ha haft hov.

Offerkällor

Offerkällor har ofta en viktig roll i religiösa sammanhang men även i folktron. Inom Munkedals kommun finns offerkällor på flera platser. En offerstock hade samma syfte som offerkällan. Offerstockar var urholkade stockar med järnband runt som ibland var placerade invid, eller i, kyrkan. I urholkningen offrades pengar för att blidka onda makter. Behållningen gick vanligtvis till kyrkan.

Godtakällan vid Köpstadsbacke, norr om Svarteborgs kyrka, är kopplad till sägnen om Svarteborg och anges som platsen där kung Rane dödade drottning Hud. Två vattenkällor finns omtalade i samband med dråpet av kung Östen Haraldsson vid Foss kyrka. De kallas Sankt Östens eller Helga korskälla, respektive Skåren eller Skårkälla. I Dingle finns en källa som ska ha använts både som hälso- och offerkälla. Enligt en sägen stundade ofred när det skedde jordras kring källan.

Kviströms bro år 2022. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Krig och nya gränser

Norskt, danskt och svenskt

Under medeltiden var Bohuslän en del av det norska riket. Norge som ett land kan börja skönjas från sent 800-tal och är etablerat som en egen nation från 900-talets slut. Sannolikt var området under århundradena dessförinnan uppdelat i mindre kungadömen. Under den norska tiden var Bohuslän och nuvarande Munkedal ett område av stor strategisk betydelse och flera av de inre strider som utkämpades mellan olika politiska falanger i Norge under tidig medeltid kom att utspelas inom den nuvarande kommunen.

Från år 1273 finns ett skriftligt dokument som redovisar de gränsmarkeringar och råmärken som utgjorde gränsen mellan Norge och Sverige. Gränsen fick sannolikt mindre betydelse i samband med det samnordiska väldet, den så kallade Kalmarunionen, men blev återigen betydelsefull efter att Gustaf Vasa blev kung i Sverige och över 200 år av återkommande krig mellan Sverige och Danmark/Norge inleddes.

Århundranden av krig

1500- och 1600-talen var en orolig tid i Bohusläns historia och under 1600-talets första hälft var hela norra Europa svårt härjat av flera krig, inte minst det trettioåriga kriget. Sverige och Danmark var engagerade på olika sidor, och startade också flera krig mot varandra, varav flera drabbade bohusläningarna. Under den så kallade Brännefejden år 1612 brände svenskarna ett stort antal gårdar, från Hisingen ända upp till Krokstad. Området utarmades dessutom genom de stora skattepålager som krigspolitiken krävde, först den danska och sedan den svenska. Enligt skattelängder från år 1612 brändes 10 gårdar i Sanne socken och 28 i Krokstad socken.

Mellan åren 1643–45 utkämpades Hannibalfejden mellan Sverige och Danmark-Norge, ett krig som fått sitt namn efter den danske överbefälhavaren Hannibal Sehested. Kriget drabbade Munkedalsområdet hårt, här skildrat av kyrkoherden i en anteckning i Krokstad kyrkobok i juni 1645:

”Svendschen havfer rovit fra mig, sampt mestendeelen fra de bedste bönder alt det de hafde; ja saa jeg nepplig med min fattige Qvinde og 10 smaa børn undkom. Sedan kom atter Sveschen neer og brendte min gaar av slet i grund, ja saa ikke hus er blivit staaendis, saa jeg er nu som en vild Ruld i marken”.
(Översättning: Svensken har tagit från mig och de flesta rika bönderna allt vi hade, det var knappt att jag med min fattiga kvinna och 10 små barn undkom. Sedan kom åter svensken och brände min gård till grunden, ja så att inte ett hus blev kvar ståendes så jag är nu som en vild ”Ruld” i marken.)

Alla gårdarna i området Grinås, Bön, Hult och Påstigen liksom i Aspång och Långevall drabbades periodvis ödeläggelse av under 1300–1600-talet.

1657 förklarade Danmark-Norge åter krig mot Sverige och den så kallade Krabbefejden inleddes. Striderna fördes huvudsakligen på de danska öarna men även något i Bohuslän. Bland annat i Kviström där den svenska hären anföll i januari år 1658 och de norska trupperna fick retirera. När den norska förstärkningen kom tågade de norska trupperna ner till Uddevalla och erövrade Uddevalla skans. Ett par veckor senare gick de svenska trupperna över isen på Lilla och Stora Bält och anföll Köpenhamn västerifrån. Kriget slutade med freden i Roskilde år 1658, då bland annat Skåne, Halland och Bohuslän tillföll Sverige.

Svenska Lantmäteriet karterade Bohuslän år 1658. Utsnitt. Krigsarkivet.

De äldsta uppgifterna om befästningsanläggning vid Kviström är från tiden för Hannibalfejden, åren 1643–1645. Att behärska passet vid Kviström innebar att ha kontroll över vägförbindelsen mellan Göteborg och Kristiania (Oslo) och platsen var central i många strider mellan Sverige och Norge-Danmark. I samband med den så kallade Gyldenlövefejden, åren 1675-79, uppfördes flera skansanläggningar i området mellan Saltkällan och Kviström, bland annat den så kallade Kung Karls skansar. Detta krig ändrade inga gränser, men innebar svåra ekonomiska konsekvenser för befolkningen i den norra halvan av Bohuslän.

Slutfasen av Stora nordiska kriget på 1710-talet drabbade återigen bohuslänningarna, även om inga strider utkämpades i Bohuslän. De trupper som tågade genom landskapet trampade ner grödor och skövlade gårdar på mat till soldater och hästar. Kviströmsområdet blev också tillfälligt indraget i kriget genom att retirerande svenskar förstörde Kviströms bro och brände det intilliggande tingshuset.

Senaste gången Munkedal var indraget i krig var år 1788, då svenska respektive dansk-norska trupper stred vid Kviströmspasset. Kriget kom att kallas för Tyttebärskriget eller Teaterkriget och avslutades 1789 utan förändringar av de politiska gränserna.

Bohuslänningen blev en del av Sverige

Enligt fredsfördraget 1658 skulle invånarna i de erövrade landskapen få behålla sina gamla privilegier, friheter, lagar och kyrkoordning. Bland annat var språket i kyrkan fortfarande danska. Danska bibelord från 1600-talet pryder fortfarande predikstolarna i flera av sockenkyrkorna. Någon "försvenskning" av bohuslänningarna blev det inte fråga om förrän efter Gyldenlövefejden på 1670-talet. Då förbjöds det danska språket i kyrkan, och församlingarna måste byta sina danskspråkiga biblar till svenska. Vardagsspråket fortsatte dock att vara den sydnorska dialekt som var dåtidens bohuslänska och som först successivt kom det att påverkas av svenskan.

En av de rättigheter som har bestått fram till idag är det fria fisket längs västkusten, ett arv från medeltiden. Undantaget är rätten till ostronfiske, som inte är fritt. Rätten att fiska är alltså inte knuten till att man äger mark invid vattnet. Detta skiljer sig från hur fiskerätten är utformad på den svenska östkusten.

Krigens påverkan

Munkedalsborna drabbades av kriget på olika sätt. Befolkningen tvingades betala extraskatter för att finansiera kriget och var dessutom tvingade att stå för proviant och liknande till trupperna. Landsbygden blev skövlad av soldater, både på land och från havet, och i kustorterna fick man sina hus nedbrända och båtar stulna.

Byn Brevik strax öster om Saltkällan. De grå ytorna är åker, de gröna respektive gula är äng och den beige ytan till höger är utmark. De två hussymbolerna markerar platsen för byns två gårdar. Utsnitt från karta år 1708. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Hus och bebyggelse

Bebyggelsens läge

Bebyggelsen placerades i äldre tider oftast på impediment eller utmed dalgångarna där det fanns lämplig ängs- och åkermark. Den bestod av gårdar eller gårdsbruk som antingen låg för sig själva eller samlade i byar. I de centrala jordbruksbygderna uppstod områden med tätare bebyggelse. För Munkedals del låg knappt hälften av gårdarna i byar, resten var så kallade ensamgårdar.

Arkeologiska undersökningar av enstaka platser har gett viss information om hur bebyggelsen var placerad och organiserad. Från de äldsta by- och gårdskartorna från slutet av 1600-talet får vi namn och lägen i landskapet. Men endast knapphändiga upplysningar om hur de enskilda gårdarna och byarna var utformade eftersom de i regel endast visar en schablonbild av ett hus som markering för gården. Det var först från slutet av 1700-talet som varje byggnad ritades ut på kartorna med form och läge. En klunga med gårdar kring en gemensam bytomt var då den vanligaste byformen.

Hustyper

Konstruktion och färgsättning

Husen var huvudsakligen byggda av trä och omålade, oftast knuttimrade men kunde även vara uppförda helt eller delvis i skiftesverk. Under tidigt 1800-talet blev det vanligt att klä husen med panel, som tjärades eller ströks med röd slamfärg. Traditionen kom först till herrgårdarna men blev snabbt mer allmänt.

Under senare delen av 1800-talet blev linoljefärgen mer vanlig och därmed gavs möjlighet till en mer variationsrik färgsättning på husens olika delar. Från början av 1800-talet valde många att dekorera sina hus med klassicerande detaljer såsom

Till vänster: Ryggåsstuga från mitten av 1700-talet. Stugan kallades tidigare Mor Stinas stuga och flyttades från Keberg i Bärfendal till Gammelgården i Dingle år 1932.

Till höger: Dubbelhus från 1830-talet med karaktäristiska proportioner, brutet tak och minimalt takutsprång. Bostadshus på gården Hästhagen i Bärfendal. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

kolonner eller pilastrar och antikinspirerade gavelfält. Mot slutet av 1800-talet och några decennier framåt var det vanligt att husen pryddes med lövsågeridetaljer, så kallad snickarglädje.

Ryggåsstuga och enkelstuga

Fram till 1700-talets mitt var den låga ryggåsstugan den vanligaste typen av bostadshus, knuttimrad och oftast omålad. Stugan saknade innertak varför yttertakets med åsbjälken överst var synligt från insidan.

Enkelstugan, som är en mer utvecklad typ av ryggåsstuga, har senare förekommit allmänt i Sverige. I samband med den ökande hemmansklyvningen och torpbildningen i slutet av 1700-talet och under 1800-talet blev detta den vanligaste bostadstypen bland torp och mindre gårdsbruk. Ibland utökades bostadsytan med en sidokammare genom att bygga en snedtäckt längs ena långsidan.

Det västsvenska dubbelhuset

Fram från enkelstugan med snedtäckt utvecklades troligen det så kallade västsvenska dubbelhuset. Det började framträda kring 1830 och är den vanligaste hustypen i Bohuslän. Planformen är närmast kvadratisk med en jämn delning i fyra rum kring en central skorstenstock. Andra områden där dubbelhuset har stor utbredning är Värmland, Dalsland och norra Halland. I Munkedal, liksom i övriga Bohuslän, finns många exempel av de tidiga dubbelhusen.

Exteriören på dubbelhusen förändrades under 1800-talet. Till att börja med var husen oftast låga med breda gavlar och minimala takutsprång. De hade grunder av obearbetad sten och enkla snickerier. Det brutna taket som brukar förknippas med 1700-talets högre standsbebyggelse användes också på en del av dessa hus. Mot slutet av 1800-talet spreds den romantiserade schweizerstilen bland borgerskapets sommarvillor och då anpassades dubbelhusen till den nya stilen.

Genom typritningar och planschverk propagerades för ett förbättrat byggnadsskick med höga stengrunder och djupare takutsprång. Till stilen hörde också ofta en rik snickarglädje på förstukvistar, fönsteromfattningar och vindskivor. Stilen som idag anses som traditionell ansågs av den tidens kulturetablissemang som märkliga hybrider och främmande i jämförelse med den förindustriella byggnadstraditionen.

Till vänster: Dubbelhus från 1870-talet på Hålderöd i Krokstad socken med större takutsprång än tidigare och verandor med snickarglädje. Huset har, de för Sörbygden mycket vanliga, lunettfönstren på gavlarna Till höger: Dubbelhus från tiden kring sekelskiftet med tidstypiska korspostfönster och krysspröjsade verandafönster. Bostadshuset på tidigare Kolstorps gård i Hällevadsholm. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Dubbelhusets form i olika varianter användes vid husbygge främst till och med 1930-talet men på vissa håll följde formen med fram till mitten av 1900-talet. Frontespis och takkupor som tidigare förknippades med status blev från 1920- och 1930-talet mer etablerat och när funktionalismen slog igenom på 1930-talet ersattes snickarglädjen med funktionellt utformade detaljer.

Salsbyggnaden

Hus på dubbel bredd var kända i Bohuslän redan före 1800-talet. Genom impulser från 1700-talets franska byggnadskonst tillkom den så kallade salsbyggnaden. Den har en symmetrisk uppbyggnad med rum på dubbel bredd och en stor sal i mitten. Huset kläddes med slät panel och målades i ljusa färger. Denna byggnad fick sin största spridning bland herrgårdar, prästgårdar och officersboställen. De större bostadshusen i kommunen, däribland de olika manbyggnader som låg på industriidkarnas gårdar var oftast av salsbyggnadskaraktär. Under 1800-talet byggdes även manbyggnaden på en del större bondgårdar som modifierade salsbyggnader. Dessa förekommer i hela Munkedals kommun.

Ekonomibygnader

Ekonomibygnaderna på en gård bestod traditionellt av loge, stall, lada och fähus. De var ofta till vissa delar sammanbyggda. I norra Bohuslän ligger de dock åtskilda från bostadshuset i jämförelse med södra Bohuslän där gårdarna var kringbyggda.

Byggnaderna uppfördes fram till slutet av 1800-talet i trä, med timrade väggar i fähus och i stolpverk för resterande byggnader. Till en början var de omålade, men blev efter hand strukna med röd slamfärg, vilket ännu idag är vanligt. En typisk detalj för Bohuslän och Dalslands ladugårdar var gången, ett indraget parti under tak längs ena långsidan och med stora rundade öppningar.

Förbättrade redskap och bruksmetoder samt rationaliseringar under 1800-talet och första halvan av 1900-talet påverkade byggnadernas utformning och storlek. Hushållningssällskapet bidrog starkt till utvecklingen. När granitindustrin kom igång började kvaderhuggen granit användas till grunder och fundament men även i en del fähus. Under tidigt 1900-tal tog betongstenen över. Axel Sohlberg AB i Munkedal började tillverka betonghålstén år 1907.

Enstaka fähus har också byggts i kubbteknik. Det var en teknik som var vanligt på 1930- och 40-talen och innebar att kluvna eller runda timmerkubbar användes som fyllning i en stolpkonstruktion genom att de lades på tvärs och murades med lerbruk.

Till vänster: Ladugård på Gammelgården i Dingle med en så kallad gång utmed långsidan och något upphöjd logbro. Ladugården är byggd på 1700-talet, är ombyggd på 1800-talet och förlängd med en magasinsdel på 1990-talet. Den flyttades till platsen år 1984 från Myr-torp i Bärfendal. Till höger: En höghusladugård med fädel i betongsten från 1937 på Vattneröds gård i Bärfendal. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Verksamheter på landsbygden

Ett vanligt inslag i landskapet var vattenkvarnarna, som ofta var gemensamt ägda. Exempel på andra kollektivt använda byggnader på landsbygden är kyrkor, skolor och sockenmagasin. Kyrkobyggnadernas ofta dominerande inslag i landskapsbildningen beror på den stora befolkningsökningen på 1800-talet som krävde större samlingslokaler. Det var framför allt under denna tid de små medeltida kyrkorna ersattes av nya eller radikalt byggdes om.

Skolbyggnader byggdes i och kring byar och kyrkor men även fritt på landsbygden under slutet av 1800-talet och de första decennierna på 1900-talet. Byggnaderna byggdes utifrån centralt formulerade krav på hur en skolbyggnad skulle vara utformad för att skapa en hälsosam arbetsmiljö för barnen som ofta bodde trångt och osunt. Detta innebar klassrum med högt i tak och stora fönster för att ge dagsljus möjligheten att lysa in i klassrummen på elever och svarta tavlan. När skolverksamheten centraliserades i mitten av 1900-talet omvandlades de skolhus som låg vid kyrkorna ofta till församlingshem. De övriga blev i regel privatbostäder.

Funktionalismen och kataloghusen

Funktionalismen som kom på 1930-talet innebar ett paradigmskifte inom husbyggnaderna i hela landet och påverkade husens formspråk både på landsbygden och i städerna. Byggnaderna blev mer standardiserade och förenklade. Detta påverkade både den traditionella bebyggelsen, som renoverades i mer funktionell stil, och nybyggnationer.

Standardiserade mönsterritningar kom redan på 1800-talet men efter andra världskriget så effektiviserades byggindustrin ytterligare samtidigt som det kom nya byggmaterial. Det industriella byggandet innebar att de regionala byggtraditionerna fick ge vika för nationella utformningar.

I Munkedal kan man se många spår av efterkrigstidens omgestaltningar av äldre hus och nytillskott både på landsbygden och i samhällenas årsringar.

Fritidshusen

Bohuskustens attraktionskraft för sommarlediga har ökat sedan början av 1900-talet. Successivt fick allt bredare befolkningsgrupper möjlighet att njuta det sommarliv som tidigare var förbehållet de mest välbeställda. 1938 fick alla löntagare rätt till två veckors semester, vilket förlängdes till tre veckor 1951 och fyra 1963. Turistströmmen ökade sedan för varje år. Man hyrde in sig lokalt, men besöks-

Bebyggelse från 1950- och 60-tal utmed Gamla vägen i Hällevadsholm med mexitegel och eternitplattor. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

anläggningar byggdes också på allt fler ställen. Renodlade sommarstugeområden började också byggas bland annat på Tungenäset och vid Saltkällan. Parallellt med denna utveckling skedde en utflyttning från kusten och landsbygden, och från 1950-talet kunde därför lediga torp, smågårdar och hus på landsbygden köpas av sommarboende.

De fritidshus som byggdes från 1930-talet och fram till 1970-talet var i regel enkla, landskapsanpassade hus i en våningsplan, från början kallade sportstugor. De byggdes i den funktionalistiska andan och utifrån de nya idealen om hälsa och fritidsliv. De placerades i närheten till naturen och utan några särskilda dekorationer. Till att börja med byggde ofta husägaren själv efter köpta eller egna ritningar. Materialet var gärna återanvänt, ibland till exempel packlårar från transporter av industriprodukter. Längre fram blev kataloghusen allt vanligare och efter omkring 1960 så blev färdigtillverkade sommarstugor gängse.

Olika villkor – olika hus

De obesuttnas bostäder

Befolkningsökningen under 1800-talet innebar att gårdarna inte kunde försörja alla och de obesuttna blev allt fler. Obesuttna kallades de som inte ägde egen mark eller andra tillgångar och deras bostäder kallades torp eller backstuga. De fick ta någon form av lönearbete för sin försörjning. Ibland kombinerades det med försäljning av olika hantverk. Men gränserna mellan dels små gårdsbruk och torp, och dels mellan torp och backstuga, var flytande.

Torpen låg under en gård och arrenderades av torparen mot dagsverksplikter och andra skyldigheter. Eftersom torparen inte ägde sitt torp hette det att det låg på ofri grund. En särskild form av torpbebyggelse var soldat- och båtsmanstorpen, för vilka rotebönderna svarade. Till torpen hörde ofta lite odlingsmark och rätt till bete på byns utmark. Bland de allra sämst lottade förekom backstugan. En backstuga var en enkel stuga på ofri grund utan tillhörande jord och de boende kallades för backstugusittare. Backstugan byggdes ibland delvis ingrävd i en backe och därmed

kunde mycket av byggnadsmaterialet sparas in. Den låg på de gemensamma utmarkerna, eller kanske utmed byvägen. Ett exempel är den tidigare bygatan på Långöns ägor där det ska ha legat drygt 20 backstugor.

Redan vid mitten av 1700-talet började statsmakten se nyttan av befolkningsökning, nyodling och ökad produktion. Torp på bondejord blev därför skattefria för gårdarna. På de torp som låg på gårdarnas och byarnas samfällda utmark, hade torparfamiljen inte skyldigheter till kronan men däremot till jordägaren, oftast i form av dagsverke eller pengar. Kynnefjäll och Skottfjäll däremot var kronoägda allmänningar, det vill säga de ägdes av staten, och avgift eller skatt betalades till staten. År 1943 fick man inte längre ta betalt för arrende med dagsverke och då upphörde formellt torpen.

I slutet av 1800-talet började inflyttningen till städerna. Många torp friköptes och fortsatte som självägda småbruk och flera kunde byggas och moderniseras med förmånliga statliga lån. På så vis har många torp i de före detta utmarkerna bevarats till våra dagar. Vissa har blivit fritidshus, andra sköts av en hembygdsförening. I skogarna finns även spår efter övergivna, nedrasade, torpställen. Spåren kan bestå av grunder efter bostäder med ett nedrasat spisröse, uthus, inhägnade täppor, trädgårdsväxter med mera. Emellanåt finns de med på de äldre kartorna men ibland har de både byggts upp och övergivits mellan karteringarna och det enda spåret finns i marken.

Strandsittarna

Strandsittare var en stor grupp obesuttna i Bohuslän som var knutna till (havs-) stranden. Strand, i plural strander, var benämningen på själva kustremsan man bodde på. Även strandsittarna bodde på ofri grund, det vill säga man arrenderade marken för sitt boende. Det fanns platser med strandsittare på alla tillgängliga och lämpliga platser utmed Munkedals kustremsa. I vissa fall liknade dessa platser små städer. Två sådana exempel är Saltkällan och Sanden som låg längst in i Gullmarsfjorden nära Munkedal.

Båda platserna var bebodda med strandsittare när Bohuslän blev svenskt år 1658. På den ena sidan av bukten låg Saltkällan och där fanns en viktig lastageplats för utskeppning av timmer. På den andra sidan fanns Sanden, som låg utmed landsvägen mellan Uddevalla och Strömstad.

I Saltkällan arbetade folket på lastageplatsen eller med utskeppningen av timmer.

Till vänster: Torpet Gränsen, som tidigare låg under Brattönsgård i Hede socken. Bostadshus och ladugård uppfördes 1936 med förmånliga statliga lån och tillhör därför gruppen "Per-Albin torp". Till höger: Resterna av torpet Dammen under Skörbo i Bärfendal. Spisröset sticker upp och bakom står en äldre vedspis. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

I Sanden var det resenärerna på landsvägen som gav arbete. Här fanns handelsbodas och krogar, men också människor som arbetade som skraddare, skomakare och tjänstefolk. Skattelängder visar att befolkningen i Saltkällan hade det bättre ställt ekonomiskt än de som bodde i Sanden.

Både Saltkällan och Sanden växte med tiden till att bli betydande samhällen. Befolkningsmängden är inte klarlagd, men det bör ha rört sig om flera hundra personer som bodde där. Sanden var den största bosättningen, där ska det också ha funnits både begravningsplats och kapell. Områdets stora betydelse som utskeppningshamn samt de stora strandsittarsamhällena, gjorde att det i Uddevalla diskuterades att flytta hela staden till Sanden och Saltkällan efter stadsbranden 1806. Av detta blev dock intet, utan bebyggelsen försvann eller förändrades gradvis.

Mindre strandsittarbosättningar fanns också vid Ladet, Knarreвик och Färlevbro.

Maktens boningar

I Munkedal finns en, för Bohuslän, ovanligt stor mängd herrgårdar och större gårdar. Sannolikt är det mängden sammanhängande god jordbruksmark, i kombination med tillgången på naturkraft i form av Munkedalsälven och Örekilsälven, samt därtill möjligheten för vidare transporter över havet, som lockat till sig de högre stånden.

Den norske kungen Håkan Magnusson gjorde år 1317 en stor donation bestående av gods och gårdar till Sankt Mikaelsskapellet i Tønsberg och i donationen ingick bland annat en del av Torreby. Torreby har därefter genom historien haft flera ägare och byggnader. År 1887 uppförde Nils Sörensen det som kom att kallas Torreby slott och som sedan dess är dess huvudbyggnad.

Även Dragsmarks kloster har haft delar av sin stora egendom inom Munkedals kommun. Klostret samlade på sig ägor utmed hela Örekilsälven, så kallade klosterhemman och arrendatorerna fick betala skatt till klostret. Mest känd är kvarnarna och sågarna i Munkedal men även Klosterbergane ska ha hört till Dragsmark vilket återspeglas i namnet.

Kungliga släktingar, andra adelspersoner och framför allt de som varit militärt

Herrgården på Torreby vars manbyggnad är från 1730. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

framstående fick redan under medeltiden gods som förläning vilket innebar att de fick nyttjanderätten till gården och dess avkastning. Systemet med förläning ändrades flera gånger och upphörde i och med reduktionen år 1680. Exempel är Brålands gård, Sörbo kungsgård och Brattönsgård.

Under senare delen av medeltiden och århundradena därefter byggde ett flertal adelspersoner upp stora godsbestånd i gårdar. Huvudgården kallades för sätesgård eller säteri och till denna gård kopplades skattelättnader. Margareta Hvitfeldt och Peder Bagge var två av Bohusläns största godsägare som också hade egendomar inom Munkedals kommun, bland annat Brattönsgård.

Längre fram i historisk tid bygger eller köper sig den nya överklassen, såsom grosshandlare och brukspatroner, ståtliga byggnader för sommar- eller permanentboende, till exempel Munkedals herrgård och Torreby.

Exemplen på gårdar som anlagts under medeltiden och genom olika drifts- och ägarformer blivit privata egendomar i modern tid är flera, bland annat Torps herrgård, Munkedals herrgård och Vågsäter.

Landskap vid Hermanseröd, norr om Hällevadsholm. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Jordbruket och skogen

Det medeltida jordbrukslandskapet

Den medeltida by- eller gårdstomten låg vanligen på ett bergigt impediment eller bergssluttning. Närmast tomten låg inägorna som bestod av åker och äng. Åkern låg i sluttningar eller mera höglänta partier på lättdränerade jordar. På lerjordarna i dalgångarna fanns värdefulla ängsmarker. Ängen som kulturform uppstod redan under järnåldern när man började vinterstalla sin boskap och behövde samla vinterfoder.

Från träden togs löv till foder och material för tillverkning av redskap. Strandnära gårdar hade även tillgång till de näringsrika strandängarna för såväl höslåtter som bete. Storleken på ängsmarkerna avgjorde hur många djur man kunde utfodra under vintern, och antalet djur gav mängden gödsel att sprida ut på åkrarna på våren. Förhållandet mellan åker och äng före de stora jordskiftena var ungefär 1 på 3. Idag finns det nästan ingen naturlig äng kvar.

Inägorna var avsedda för foderproduktion. De var därför inhägnade för att utestänga boskap och vilt och skydda grödorna fram till dess skörden var avklarad. I regel var det ett gemensamt åker- och ängsgärde som inhägnades. Innan växelbruket introducerades på 1800-talet praktiserades i Bohuslän ensäde, vilket betyder att jorden inte lades i träda regelbundet.

Utanför inägomarken tog utmarken vid. Utmarken bestod av skog- och bergslandskap mellan byarna och var oftast gemensam för en eller flera byar eller gårdar. Här släpptes boskapen på bete, här togs virke och bränsle, här fanns vilt i skogen, fisk i sjöarna och bär att plocka. I Bohuslän kallades dessa stora betesallmänningar för hamnar. För att föra boskapen mellan gårdstomten och utmarksbetet skapades fägator eller fädrev, det vill säga vägar som var hägnade på båda sidor för att driva djuren på.

Detalj av karta över byn Smeberg år 1719. Det var första gången byn karterades. Bebyggelsen ligger samlad på ett bergigt impediment mitt i inägorna. De rosa och gula ytorna är åker och de gröna är äng. Norrut från bytomten syns fägatan med hägnader på ömse sidor. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Vid medeltidens början ökade befolkningen kraftigt. De bebyggda områdena utökades och förtätades. Ny mark koloniserades i skogsbygderna. Från denna tid finns många Ortsnamn med ändelserna "-röd", "-rud" och "-red", som betyder röjning, samt "torp", som betyder utflyttargård.

Senmedeltidens agrarkris

Efter 1350 förbyttes den expansiva nyodlingsfasen mot en djup och långvarig nedgång, som brukar kallas för den senmedeltida agrarkrisen. Befolkningen minskade och många gårdar lades öde. Digerdöden var en av de viktigaste orsakerna till krisen, men också dåliga skördar och jordbruksomläggningar bidrog. Digerdöden, som i Norge kallades Svartedauden eller Den store mannedauden, kom till Norge 1349, eventuellt redan i slutet av 1348.

Agrarkrisen kan även märkas i ortnamnen; namn som Ödegården, Ögården och Ödegärdet finns fortfarande kvar på flera håll. Markerna till de ödelagda gårdarna togs ofta över av granngårdarna som fortsatte att bruka dem, framför allt som äng och bete. I de äldsta jordeböckerna från 1500-talet återkommer ofta begreppen ödelandskylt eller ödeledning vilket är skatter som en gård betalade för inkomsten från en ödegårds marker. Jordeböckerna ger på det sättet en bild av omfattningen av ödeläggelsen liksom förekomsten att bruka en ödelagd gårds marker.

Perioder av tillväxt

Under 1500-talet upplevde jordbruksbygderna åter en tillväxt. En försiktig beräkning utifrån skattelängder och jordeböcker anger att befolkningen fördubblades under loppet av 100 år. Nu togs många av de ödelagda gårdarna i bruk igen, antingen med nya brukare eller så införlivades de i de gårdar som hade brukat dess

marker. Skogen var fortsatt en tillgång med ollonbete åt svinen, vilt att jaga och byggnadsvirke till hus och skepp. Som en viktig inkomstkälla nämns också den årliga försäljningen av slaktboskap, smör, talg och hudar.

Efter en svacka under de återkommande krigen på 1600-talet och början av 1700-talet, kom ännu en återhämtningsperiod för det bohuslänska jordbruket. Nyodlingarna innebar att ängsmarken hamnade under plojen för att mer säd skulle kunna odlas. Befolkningen ökade och det skedde också en nykolonisation av skogsbygderna.

I prästen Johan Oedmans beskrivningar av Bohuslän från år 1746, uppges att utsädet i många gårdar var litet men att jorden hade god kvalitet. De vanligaste sädeslagen var korn och havre. Råg, vete, ärtor och bönor odlades ännu framförallt på herrgårdar och prästgårdar. Oedman skriver också om den viktiga drivningen av boskap för försäljning i Svinesund vid norska gränsen i oktober.

I ett nedslag i en landshövdingens berättelse från år 1822 får vi veta att sädesproduktionen stigit och att det bohuslänska kornet och havren var av så god kvalitet att det betalades bättre än det skånska. Och att man i norra Bohuslän skötte om sina ängar och hade börjat träda åkermarken. Men tydligen gällde det inte hela Bohuslän. I Axel Emanuel Holmbergs historieskrivning några decennier senare beskrivs Sörbygdens socknar Krokstad, Sanne och Hede som fattiga och som länets sämsta sädesorter där marken var oländig och dåligt uppodlad. Boskapsskötseln anges dock som en viktig inkomstkälla.

De stora jordskiftena förändrar landsbygden

Sedan medeltiden hade åkrarna varit uppdelade i tegar som bestod av långsmala "remsor" i ett så kallat tegskifte som innebar att varje gårdsbruk fick en del (teg) i vardera åker. Åkergårderna brukades samfällt inom byn och sådd och skörd skedde alltså samordnat. Detsamma gällde ängsmarken. Betet i utmarken var gemensamt.

Arvskiften med mera ledde till en ökad uppdelning av gårdarna under 1600- och 1700-talen. Det i sin tur ledde till en motsvarande uppdelning av åkertegarna, vilka blev allt smalare och spridda över hela åkerytan. Med tiden blev uppstyckningen av jorden alltmer besvärande eftersom alla bybor var tvungna att plöja, så och skörda samtidigt. Dessutom var det omöjligt för någon enskild ägare att ta upp en nyodling. Från statsmakternas sida började man se fördelar med att samla de respektive

Byn Folkesberg. Kartbilden till vänster visar bebyggelsens placering år 1761. På kartbilden till höger från 1939, efter skiftena, är bebyggelsen utspridd runt berget. Lantmäteristyrelsens arkiv respektive Rikets allmänna kartverk.

gårdarnas ägor för att underlätta nyodlingar och, inte minst, skatteberäkningen. Det är bakgrunden till de stora jordskiftena som börjar med förordningen om storskifte år 1757. Det följs år 1807 av enskiftet och år 1827 av förordningen om laga skifte.

Syftet med storskiftet var att samla vardera gårdsbruks åker- och ängstegar i ett skifte, det vill säga en äga. Vid enskiftet togs även utmarken med och byns eller gårdens alla marker skulle fördelas så att ägorna till respektive gårdsbruk samlades i ett skifte. Om det var nödvändigt flyttades byggnaderna till de nya ägototterna. Det innebar att den tidigare byformen, där alla byggnader låg på en gemensam tomt, ändrades och vi fick det karaktäristiska utseendet med gårdar på en gles rad i mötet mellan berg och dal i dalgångarna. Ett undantag är Sörbygden där gårdsbebyggelsen ofta placerades på åshöjderna.

Laga skiftet var mycket likt enskiftet men tillät fler skiften per äga. Enskiftet fick inte så stor genomslagskraft i Sverige generellt, men i Bohuslän genomfördes ganska många enskiften och för vissa gårdar genomfördes då inget laga skifte. I övrigt fick laga skiftet en nästan total genomslagskraft under de följande årtiondena. I samtliga skiften var det ofta vissa tillgångar som fortsatte att vara gemensamma såsom brunn, vägar med mera.

Spåren i landskapet

Vissa av dagens bebyggelselägen går tillbaka till medeltiden och kanske längre än så. Ibland är de fortfarande bebyggda, ibland är de övergivna. Den rumsliga bilden i landskapet med öppen åker- och betesmark respektive skogsmark, motsvaras oftast av de historiska inägorna och utmarken. Från åkerbruket kan vi ibland se odlingsrösen, terrasser i sluttningar och upphöjningar, ryggar, från de smala åker-tegarna. I vattendrag kan det finnas grunder och runda malstenar från övergivna kvarnar.

I skogarna finns otaliga spår efter torp och backstugor och invid de tidigare torvmossarna finns ibland ruiner efter torvladorna där torven lades för att torka.

Men det tydligaste spåret från äldre tiders jordbrukande i Bohuslän är nog alla stenmurar, de finns överallt i Munkedals kommun. Stenmurarna har alltid tillkommit i ett visst syfte: gränsmarkeringar, in- och utmarkshägnader, kalvhagar, fägator med mera. Och förutom att de visar äldre markanvändning och -organisation, ger de karaktär och viss rumslig organisation åt det nuvarande landskapet.

Till vänster: Stenmur vid torpet Ekeskogen på Skottfjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Fägata vid gården Hökårr vid Södra Bullarsjöns västra strand. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

När betesmarken efter skiftesreformerna blev uppdelad mellan olika gårdsägare, började man hägna in betesdjuren istället för grödorna. Studerar man hur äldre gårdesgårdar är byggda kan man iaktta denna förändring. De långa och raka stenmurarna som även finns i skogen är i regel uppförda efter enskiftet eller laga skiftet. En stenmur som slingrar sig fram i terrängen mellan åker och skog eller berg, kan däremot vara en mur som en gång skyddat inägorna.

Jordbrukslandskapet runt Knarreviks gård vid Färlevfjorden är ett fint exempel på ett småskaligt kulturlandskap som brukats under lång tid. Bebyggelse, åkrar, betesmarker, stenmurar och andra kulturlandskapselement berättar om äldre tiders småbruk. Och ett välbevarat exempel av en fägata kan ses på Bullarsjöns östsidan, mellan gården Hökärns gamla tomt och strandängarna nere vid sjön.

Nya sätt att bruka jorden

Ungefär samtidigt som skiftena genomfördes introducerades en rad moderna jordbruksredskap och brukningsmetoder. När de moderna järnplogarna kom under 1800-talet kunde man i större utsträckning odla upp de tyngre lerjordarna som tidigare fungerat som äng och bete. Åkerarealen ökade på bekostnad av slåtterängarna, och hö från naturliga ängar började ersättas av odlat gräs på åkerytor. Till det alltmer intensiva jordbruket bidrog även de nya metoderna konstgödsling, växelbruk och täckdikning.

Havreexport och fraktfart

Under 1800-talets lopp ökade spannmåls- och potatisskörden med 300–400 procent, vilket är avsevärt mer än befolkningstalets ökning. Det var framför allt havren som fick en växande betydelse och den stora havreproduktionen gav bygden en ny exportvara och välstånd.

Den stora efterfrågan på havre kom framför allt från England. Vid bryggorna i bland annat Saltkällan, Munkedals hamn och Röd byggdes havremagasin, där havren lagrades inför vidare transport till England med fraktskuta. Sveriges största havreexportör, William Thorburns söner i Uddevalla, hade magasin på flera platser i Bohuslän.

Kulmen nåddes 1875–1880 och under 1890-talet minskade havreexporten. På grund av konkurrensen av amerikansk majs och rysk havre hade priserna sjunkit. De bohuslänska bönderna fokuserade därefter alltmer på mjölkproduktion istället för spannmålsproduktion.

Mekanisering och nya brukningsmetoder

Hushållningssällskapen som bildades under 1800-talets första hälft, spelade en viktig roll för utvecklingen av Sveriges landsbygd. De spred information och kunskap om bland annat förbättrade brukningsmetoder vilket innebar att livsmedelsproduktionen ökade. De bidrog också till att förhållandena på landsbygden förbättrades socialt och ekonomiskt. Andelsföreningar och centralföreningar bildades vid sekelskiftet 1900. År 1921 startades en lantbruksskola i Dingle.

Mot slutet av 1800-talets slut sker en omfattande nybyggnation av såväl bostads- som ekonomibygnader på landsbygden. Traktorer ersatte hästarna som dragdjur. Industrialiseringen gav jordbruket nya maskiner, såsom separatorer och tröskverk, vilka motoriserades när gårdarna fick elektricitet. Den tekniska utvecklingen skapade också nya behov, exempelvis krävde tröskningen mekaniserad torkning av spannmålen i torkanläggningar.

Till vänster: Fram till 1920-talet ökade den odlade arealen, för att därefter gradvis minska. Bilden visar ett uppodlat slättlandskap i Foss i början av 1900-talet. Här ser vi också ett nytt inslag i odlingslandskapet - granplantering. Foto: Oscar Färdig, mellan 1904-1930. Bohusläns museums samlingar Till höger: Ladugårdsgrunden efter torpet Backen på Skottfjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

I början av 1900-talet var jordbruket alltså den viktigaste näringen på landsbygden och utöver spannmål blev också andra varor efterfrågade. Efter andra världskriget började det bli vanligare med specialisering inom jordbruket och allt fler gårdar blev spannmåls- eller djurgårdar med enbart foderväxtodling. Utvecklingen påverkade ekonomibyggnaderna på flera sätt. Ladugårdar fick högre höskullar, eftersom ökad mjölkproduktion innebar större foderkonsumtion vilket krävde större lagringsutrymme.

Efter andra världskriget började mjölkmaskinen bli vanlig på gårdarna. Särskilda mjölkkrum med kylningsanläggningar byggdes i och med andelsmejeriernas expansion på 1930-talet och ökade krav på hygienisk hantering av mjölken.

Småindustrier såsom mejerier, sågar, kvarnar, smedjor och senare mekaniska verkstäder etablerades för att kunna ge service till jordbruket.

Jordbrukets rationalisering

Med nya metoder och maskiner inom jordbruket minskade behovet av arbetskraft och samtidigt började nya arbetstillfällen i städerna att locka. Sedan 1800-talets andra hälft har landsbygden successivt avfolkats. Därmed påbörjades även nedläggningarna av jordbruk, en utveckling som förstärktes ytterligare från mitten av 1900-talet. De gårdar som var kvar skulle klara att bruka markerna och försörja befolkningen. Jordbrukspolitiken började därför propagera för rationaliseringar för att öka produktionen trots färre aktiva i jordbruket. Gårdarna blev färre men genom effektiviseringen kunde produktionsnivån behållas. Det skapade större brukningsenheter med de mest attraktiva jordarna. De små och oregelbundna åker- och ängslyckorna övergavs eller planterades med skog.

Nya brukningsätt

Jordbruk i traditionell mening är inte längre den enda verksamheten på landsbygden. Människor flyttar till landsbygden för att bruka jorden på andra sätt. De senaste decennierna har bland annat hästföretagande blivit ett sätt att försörja sig på landsbygden. För de kvarvarande spannmålsodlarna är foderproduktionen till hästar en av de viktigaste, och hästarna är lika vanliga betesdjur som nötdjur och får.

Vår syn på odlingslandskapet förändras alltmer, från livsmedelsproducent till ett landskap som vi i allt större utsträckning tar i anspråk för våra fritidsintressen. På landsbygden har det bland annat inneburit golfbanor, ökad stuguthyrning och företagande kring aktiv fritid och jakt.

Skog och fjäll

Tillgång till skog gav möjligheter till inkomster från timmerförsäljning, fraktfart, kolning med mera. Under 1500- och 1600-talen höggs stora delar av de bohuslänska skogarna ner, och framför allt var det ädellövträden som eftertraktades. Orsaken var framför allt export av timmer samt båt- och husbyggande inom landet. På 1540-talet infördes en bestämmelse att allt timmer från Sydnorge, där Bohuslän ingick, endast fick exporteras till det skogfattiga Danmark. Detta följdes av en rad restriktioner och förbud mot lokala sågkvarnar. Skogstillväxten hölls också tillbaka genom böndernas vana att svedja för att skapa nytt saftigt bete åt sin boskap. Och under 1600-talets olika krig drabbades skogen genom bränder och annan förstörelse.

Men uthuggningen bidrog också till att källan till inkomsterna krympte. Mot slutet av 1600-talet vidtogs åtgärder för att främja återväxten av framför allt ekskog. På många platser utfärdades förbud mot trädhuggning eller påbud om återplantering vid nödvändiga uttag. Även under 1700-talet utfärdades ett stort antal förordningar vilka syftade till att värna skogen och trygga en god återväxt av träd.

Men ännu på 1740-talet beskriver prästen Johan Oedman skogarna som "mäst utdödde". Ungefär samtidigt kunde Linnés lärjunge Per Kalm berätta om intrycken från sin resväg från Kviström över Svarteborg och Rabbalshede till Tanum: *"Skog fanns vid hela denna vägen nästan ingen på något ställe utan bergen voro helt skallote, endast några små enbuskar stodo här och där..." "...dock att i bergväggarna ur springorna växte understundom lövträd såsom björk, asp, ask rönn..."*.

Flera förordningar utfärdades under 1700-talet som syftade till att värna skogen och trygga återväxten. År 1725 stadgades att alla som byggde och bodde på landsbygden inom Älvsborgs, Hallands, Göteborgs och Bohus län skulle sätta 100, 50 eller 12 ekollon, beroende på hemmanets storlek. Men på grund av bristen på ekollon gick det dåligt med efterlevnaden. År 1754 kom ett nytt påbud som vädjade mer till den personliga ansvarskänslan: *"skattebonde må nyttja sin enskilda skog till husbehov och till avsalu; dock det så sparsamt att skogen ej utdödes och hemmanet fördärvas"*.

Men under den stora sillperioden i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet blev nästan all skog åter nedhuggen. Sillindustrin krävde trä till bränsle, tunnor, master, skepp och byggnadsmaterial. Behovet av bränsle till hushållen fick oftast tillgodoses med torv och ljung.

Under 1800-talet slopades i stort sett alla förordningar och under dess första hälft minskade den återstående skogen i allt snabbare takt. Kynnefjäll, som lär ha varit kalhugget redan vid 1700-talets slut, beskrivs av Holmberg på 1840-talet som fortfarande lika ödsligt och kalt *"...och visar på sin milsbreda rygg anblicken af den hemskaste öken"*.

Ett skoglöst Kynnefjäll, Söbbön i Krokstads socken 1923. Göteborgs naturhistoriska museum, digitaltmuseum.se.

Så småningom kom reaktioner mot skogsskövlingen och påtryckningar från först Domänstyrelsen, Hushållningssällskapet och skogsvårdsstyrelserna resulterade i att skog började planteras i stor skala. Den skogsvårdande verksamheten inleddes år 1855 och från 1870-talet och framåt anslogs stora belopp för skogsodling och skogsvård. Utdelning av stipendier och diplom, demonstrationer i fält och undervisning i skolorna resulterade i en folkrörelse.

Markägarna var till att börja med ovilliga eftersom de befarade att betet skulle bli lidande. Men när bönderna började odla foderväxter minskade behovet av skogs-bete, och mark kunde lättare avsättas till skogsbruk.

Folket på "fjällen"

Krig, befolkningsökning och nödår innebar för många en utflyttning till hamnera. Från 1500-talet och framåt började de befolkas, främst av så kallade obesuttna, det vill säga de ägde ingen egen jord. Torp och backstugor uppfördes och små täppor odlades upp på all tänkbar mark. De anlade stenhägnader, gärdesgårdar och fägator. Från 1600-talet och framåt börjar det också dyka upp några små jordbruk i områden där det fanns lite mer brukbar jord. Kasebo på Kynnefjäll är ett exempel på en sådan mindre fjällgård. När Kynnefjäll planterades med skog i början på 1900-talets början höll de boende på Kasebo utkik efter skogsbränder från Vaktarkullen på Kynnefjälls högsta punkt.

Livet för hamneras folk var hårt, fattigt och utsatt. Vid sidan av det egna jordbruket var man tvungen att göra dagsverke för att betala hyran för marken man bodde på. En viktig inkomst för många var att sälja ljung som bränsle till de boende i exempelvis kustsamhällen. Det berättas att tiggare var en mycket vanlig syn i trakterna under 1800-talet.

Bland annat på Kynnefjäll och Skottfjället finns många grunder efter torp- och backstugemiljöer, de flesta från 1700- och 1800-talen.

Fallet vid Munkedals bruk. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Industrihistoria

Förutsättningarna för den tidiga och intensiva industrialisering som skett inom Munkedals kommun har varit ovanligt goda. Råvaran, timret, fanns i de stora skogarna i inlandet. Genom den långsmala Kärnsjön och via Örekilsälven fanns en transportled till Saltkälleforden och utskeppningshamnen vid Saltkällan. I sin sträckning mellan Kärnsjön och Munkedal passerar Örekilsälven genom tidvis mycket trånga pass, som tillsammans med lutningsgraden mot havet skapar en kraftfull energikälla. Den största vattenanknutna industriverksamheten har varit lokaliserad dels till Örekilsälvens nedre lopp mellan Torp och Bråland, dels till fallen vid Munkedal.

Hur långt tillbaka i tiden vattenkraften har utnyttjats vet man inte. Kunskapen om vattenmalning spreds under medeltiden från kontinenten till Norden via kloster och kyrkor. Biskop Jens Nielsøn skriver på 1590-talet om kvarnar och sågar i Örekilsälven. Vattensågarna gav goda inkomster och var därmed skattlagda. I skattelängder framgår att sågarna var allmänt förekommande från mitten av 1500-talet, vilket kan ses mot bakgrund av den danska kronans stora behov av virke vid denna tid.

Flottning

Skogen har i alla tider utgjort en viktig råvarukälla för skogsbygdernas bönder. År 1672 gav kungen order till de lokala myndigheterna om att Örekilsälvens vattenled skulle rensas för att underlätta timmerflottning i större skala. Från år 1685 finns en uppgift om att kronan anvisat en summa av femtusén daler för samma ändamål och därmed blev Örekilsälven en av Sveriges äldsta allmänna flottleder. Den var i bruk under nära tre hundra år fram till 1967, då den avlystes som allmän flottled. Flottning har förekommit även i Munkedalsälven och år 1885 blev även den utlyst till allmän flottled.

Genom de förbättrade flottningsmöjligheterna på 1670-talet ökade skogens värde

Till vänster: Timmer i Örekilsälven omkring åren 1920-30. Järnvägsmuseet, digitaltmuseum.se.
Till höger: Borgmästarbruket omkring år 1918. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

ytterligare. Den intensiva sågbruksindustrin från 1600-talet och framåt gav också en del inkomster i form av flottningspengar och körlöner. Frakten för en tolfte timmer kostade på 1600-talet uppköparen mer än själva inköpet av den.

Runt Kärnsjöns utlopp och söderut utmed Örekilsälvens stränder, finns ett stort antal lämningar från flottningsverksamheten. De består av bland annat stenkistor, anlagda vattendelare, flottningsrännor och förtöjningsanordningar. Även från sjön Vassbottens utlopp och utmed älven fram mot Munkedals bruk finns många spår från flottningsverksamheten.

Industrin vid Örekilsälvens nedre lopp

År 1667 bildades Uddevalla Sågbruksintressenter, en sammanslutning av borgare samt borgmästaren från staden. Dessa fick kungligt privilegium för sågverksrörelse i Örekilsälven med rätt till trävaruhandel på Värmland och Dalsland och export från Saltkällans hamn. Från Kärnsjöns utlopp och nedströms längs älvens stränder anlades den ena sågen och kvarnen efter den andra med flera dammanläggningar. På 1720-talet hade antalet sågar vuxit till trettiofyra stycken. Den här delen av Örekilsälven var nyckfull och häftig och prosten Oedman skriver på 1740-talet att en kraftig flod spolat bort alla kvarnar och sågar, men att de därefter återupbyggts.

Vid de tidigaste sågarna användes mycket tjocka sågblad, cirka 1 cm, vilket gav ett stort spill. En femtedel av stocken beräknas ha gått till sågspån. Även om spånet forslades undan får man räkna med tidvis mycket kraftiga föroreningar av älven genom dessa stora avfallsmängder. Mot slutet av 1700-talet kom de finbladiga sågarna i bruk. Härigenom minskade avfallet, men att bära bort spån var fortfarande en viktig uppgift, något som ofta utfördes av barn. Under sågbrukens glansperiod på 1800-talet var körningar av plank och bräder från Torps och Brålands sågar till lastageplatserna vid Åtorp en lönande binäring för en del av bönderna i Foss socken.

Det sågade virket gick på export till goda priser, framför allt till Holland och England, och Torps sågbruk blev en lönande investering för sågbruksintressenterna. År 1817 bildades ett aktiebolag av den tidigare lösa sammanslutningen. Den drivande kraften under många år var majoren Mikael Kock på Vågsäter. Efter dennes död år 1869 bildades ett familjebolag med sonen Arthur Kock i spetsen.

Vid denna tid började man gå över till turbindrift vilket gav en avsevärd effektökning. Kvarn- och sågverksindustrin gick mot sin verkligt stora glansperiod. Den första turbindrivna kvarnen uppfördes år 1868 vid Borgmästarbruket. Denna hade en för tiden mycket hög kapacitet. En liknande kvarn uppfördes vid gården Torp, på platsen för en äldre, eldhärjad kvarn. När den brann ned år 1883, återuppfördes en

ny, med modernaste teknik och utrustning. Intill kvarnarna uppfördes stora torkhus för säden med ugnar som eldades med sågspån. Även stora häststall hörde till gårdsmiljön. På tidigt 1900-tal byggdes ett stort magasin i tre våningar för lagring av säd. Till dessa stora och moderna kvarnanläggningar kom kunder från hela Tungenäset och Sörbygden men också så långväga som från Stånge- och Sotenäset och uppifrån Lerdal i Dalsland. 1876 uppfördes ett nytt sågverk i tre våningar vid Borgmästarbruket, med en så stor kapacitet att de andra blev överflödiga och revs.

1886 inträffade en översvämningkatastrof på grund av hastig snösmältning. Den gamla bron vid Borgmästarbruket gav då vika för timret och vattenmassorna från den överfyllda Kärnsjön. Även broarna vid Brålands kvarn och vid Tången sprängdes av det framrusande vattnet. Timmermassorna samlades vid Kviströmsbron där den kraftiga stenvalvsbron höll för trycket. När älven sjunkit kunde timret pressa sig igenom brovalven och fortsätta mot Saltkällefjorden, där man kunde bärga delar av det och återföra till sågverket.

Året efter översvämningen lät Arthur Kock gräva en kanal, där timret låg skyddat för översvämningar och som också förkortade flottningsleden till sågverket. En ny damm byggdes också, något ovanför den gamla. Dammbyggnaden från 1600-talet vid fallet invid Torps gård ersattes 1893 av en ny dammbyggnad. Den i sin tur revs och ersattes av en ny 1957.

Då kvarnrörelsen vid Torp lades ner år 1901, ersattes den av tillverkning av pappersmassa. I samband med driftomläggningen installerades en elektrisk kraftstation som gav elförsörjning åt Torps gård och Borgmästarbruket. Driften vid både sågverket och trämassfabriken minskade i omfattning under 1900-talet första decennium, framför allt beroende på en kraftigt sjunkande exportmarknad.

1918 såldes Torps sågbruk med underliggande gårdar och vattenfall samt Brålands kvarn och vattenfall. Vid mitten av 1940-talet hade både kvarn- och sågverksrörelsen vid älven upphört. Genom järnvägens tillkomst och elektrifieringen av landsbygden växte nya kvarnar och sågverk upp, oberoende av vattenkraft och flottleder.

Munkedals bruk år 1880. Okänd fotograf, Bohusläns museums samlingar.

Munkedals bruk

Den andra av kommunens stora industrier är naturligtvis Munkedals bruk. Själva området vid Munkedalsälven har en lång industrihistoria, det finns uppgifter om att där kvarnar och sågar redan på 1500-talet.

I början av 1800-talet uppfördes där en ny såg och kvarn nedanför de gamla, som låg längst upp i fallet. Ägare var Niklas Herman Nordberg som nyligen köpt fastigheten Munkedal men det var hans son, Herman Julius Nordberg, som väsentligt kom att utveckla verksamheten. Mot slutet av 1820-talet anlade han ett manufakturverk för tillverkning av bland annat spik och svartsmide. Företaget växte snabbt. Vid sidan om de övriga verksamheterna fanns även en bandfabrik och ett oljeslageri samt vadmalstamp och ett färgeri. 1842 tillkom ett brännvinsbränneri med potatiskvarn. Detta upphörde dock redan efter tio års drift.

1871 bildades Munkedals aktiebolag där man började tillverka papper av trämassa. I en nyanlagd kanal leddes älvvattnet fram till en modern kraftanläggning och kraften i fallen kunde utnyttjas mer effektivt. I början tillverkades endast gult och brunt omslagspapper men produktionen differentierades snabbt. År 1888 beslöt bolagsstämman att också en sulfityfabrik skulle byggas som kunde förse bruket med sulfitymassa.

För att kompensera den ibland mycket ojämna vattentillgången inköptes vid sekelskiftet 1900 en mottrycksångmaskin. Några år senare skaffades en pappersmaskin driven av elektriska motorer som fick sin ström genom en 400 hästkrafters vattenturbin med generator. Genom ombyggnader och moderniseringar ändrades brukets produktion från omslagspapper och väggpapp till att också omfatta finpapper av olika slag.

På 1880-talet räknades de anställda vid bruket till omkring 200 personer. Vid mitten av 1920-talet hade antalet stigit till det dubbla. Utifrån bruket har ett helt samhälle vuxit fram vilket i stora drag präglats av 1900-talets första decennier. Förutom bostäder åt arbetare och tjänstemän har en rad kollektiva hus tillkommit i anslutning till, eller med hjälp av, bruket: idrottsplats, folkpark, Folkets hus, Munkedals kapell, godtemplarlocal. Flera av dessa byggnader finns ännu kvar.

I början av 1900-talet började ordnade dansbanor anläggas. Offentliga danstillställningar fick inte anordnas om inte någon organisation stod bakom, därför blev föreningslivet ofta involverade. I samhället Munkedal byggdes och drevs dansbanan av Folkets Hus. Den ersattes senare av folkparken 1931.

Till vänster: Portvaktsstugan, den så kallade "rundkvisteporten" vid huvudingången till Munkedals bruk år 1910. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Munkedals hamn i början av 1900-talet. Foto Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

Munkedals hamn

Munkedals hamn har varit lastageplats åtminstone sedan början av 1700-talet, troligen längre. År 1874 köpte Munkedals bruk lastageplatsen för att anlägga en hamn och åren 1894–95, redan tio år före Bohusbanan, anlade Munkedals bruk en smalspårig järnväg mellan bruket och hamnen. Härigenom underlättades transporterna avsevärt. I hamnen lastades godset om till bolagets eget ångfartyg "Munkedal". De första årtiondena var det framför allt produkter knutna till papperstillverkningen. Efter andra världskriget fick oljeimporten större betydelse och oljecisterner byggdes i hamnen. Hamnen muddrades och byggdes ut och kunde därefter ta emot betydligt större fartyg. Järnvägen byggdes om till normalspår vid mitten av 1950-talet.

Industrier på landsbygden

Runt om i kommunen finns god tillgång på vattenkraft och i nästan alla vattendrag har det funnits kvarnar och sågar. En tidig industriort var till exempel Hässlebräcka i Krokstads socken. Här fanns en tidstypisk koncentration av småföretag knutna till vattenkraft och utgångspunkten var ett vattenfall vid Lerdalsåns utflöde i Hajumsälven. Den tidigaste kända verksamheten utgjordes av en kvarn och en såg. Dessa drevs på andelsbasis där driften lejdades ut på tidsbegränsade kontrakt.

1905 övertogs driften på 20 år av Ferdinand Strömberg, en handlare från Dalsland. Denne rustade upp och blåste nytt liv i anläggningen. Kring sekelskiftet tillkom ytterligare verksamheter anslutning till denna; en såg med en benstamp, ett litet färgeri, mejeri, garveri samt en trätoffeltillverkning med hyvel och skomakeri. Här etablerade sig också en glansstrykerska, vars dotter utförde hemstickning på beställning, samt en sömmerska. Där fanns också en lanthandel.

Andra exempel är Vågsäter med kvarn, järnverk och andra vattenkraftsdrivna verksamheter. Det hade även Brattönsgård men där var det ett tegelbruk istället för järnbruk.

Barhults gruva när verksamheten var igång. Sörbygds hembygdsförening

Energikällan var förstås viktigast men det fanns också en annan förklaring till att en så intensiv och koncentrerad etablering av småföretag mitt ute på landsbygden kunde ske vid den här tiden. Genom avskaffandet av skråväsendet år 1846 och genomförandet av näringsfrihetsordningen arton år senare, tilläts handel utanför städerna och blev det lättare att starta en verksamhet. Härigenom växte också ett stort antal lanthandlar fram, ett tidigare okänt begrepp.

Många landsortindustrier blomstrade fram till slutet av 1920-talet, därefter lades företagen ned ett efter ett. Många orsaker samverkade till detta, men med landsbygdens elektrifiering förlorade också vattenkraften en del av sin betydelse.

Det var vanligt att större gårdar och gods startade tegelbruk, huvudsakligen för att tillgodose sitt eget bruk. Flera av dem låg i Gullmarens inre del och var i bruk under 18- och 1900-talen. Sunnervikens tegelbruk vid Ödsby på Tungenäsets östra strand var ett större, fristående, företag. Liksom övriga låg det vid stranden med tillgång till hamn. Tegel från Sunnervikens tegelbruk finns bland annat på fabriksbyggnader vid Munkedals bruk.

Andra exempel på äldre, nu nedlagda industrier i kommunen, är det större stenhuggeri som före första världskriget drevs av Kullgrens och "De förenade" i Hällevadsholm. Söder om Åboland låg Barhults fältspatsgruva. Här bröts främst fältspat, men även kvarts, från mitten av 1930-talet till slutet av 50-talet. Gruvan ska ha varit en av länets största. Även i Kopparhult låg en fältspatsgruva där brytningen var igång in på 1960-talet. Kvartsgruvor fanns också i bland annat Stale och Sommar-torn.

Saltsjuderier

Salt var i äldre tider en stor bristvara och bohuslänningarna lärde sig tidigt att utnyttja havsvattnet för utvinning av salt. Redan under 1500-talet anlade man efter utländskt mönster saltpannor och saltkittlar i Bohuslän. Havsvatten kokades i öppna grytor och när vattnet kokats bort återstod saltet. Ett sådant saltsjuderi låg vid Saltkällan och "Saltkiln,-kietelen" omtalas första gången år 1660. År 1717 kom Christopher Polhem med ett förslag till kung Carl XII om att anlägga ett saltverk vid Gullmarsfjordens innersta del. Planerna förverkligades dock inte men Polhem hann göra beskrivningar och en modell över hur saltsjuderiet skulle se ut.

Kungsvägen genom Kviström och vidare mot nordöst. Sockenkarta från år 1686. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kommunikationer

Under förhistorisk tid var vattendragen de viktigaste kommunikationslederna. De landvägar som fanns var gång- eller ridstigar som gick över torra och lättframkomliga marker. I och med att människor blev mer stationära i byar och gårdar utvecklades så småningom ett fastare system av rid- och körvägar. Liksom bronsålderns gravrösen markerade vattenleder, är det inte sällan vi kan se spår av äldre vägsträckningar i anslutning till gravfält från järnåldern. Vägsträckningen som går på åsryggen genom gravfälten mellan Torp och Lerberg söder om Kärnjön, kan mycket väl vara förhistorisk även om vi idag inte har möjlighet att datera den.

I den norska Gulatingslagen, delvis från vikingatid, finns bestämmelser om att vissa hävdvunna vägsträckningar måste röjas och underhållas. Gulatingslagen omfattar visserligen inte östra Norge och Bohuslän men troligen gällde bestämmelsen för hela det norska området.

Genom flitigt användande eroderades stigar ner i marken och det bildades så kallade hålvägar. Hålvägarna tillhör de äldsta synliga spåren efter vägsträckningar och kan vara såväl förhistoriska som medeltida eller historiska. De går fortfarande att se på flera platser i kommunen. En rest av en hålväg finns vid Strömhagen, ungefär mitt på Örekilsälvens sträckning mellan Torp och Munkedals samhälle. Här finns också delar av ett brofäste. Vägen och bron finns utsatta på en vägkarta från 1698.

En mycket gammal vägsträckning är den så kallade allfarvägen genom Bohuslän. Den kallades också Kungsvägen. Den gick genom Skåne, Halland och Bohuslän

och förband Danmark med Norge landvägen. Genom Munkedals kommun hade den i stort sett samma sträckning som den förra dragningen av väg E6. Den norske biskopen Jens Nilssön, som på 1590-talet gjorde upprepade visitationsresor i det bohuslänska landskapet beskrev sina resvägar ganska detaljerat. Bland annat när han passerade förbi Foss galback, en plats som numera ligger inne i Munkedals samhälle. Vägarna han använde var endast ridvägar, ofta av mycket dålig beskaffenhet. De bästa var de så kallade vintervägarna som i möjligaste mån gick över frusna vattendrag.

Vägbroar

En viktig del i vägnätet var broarna och särskilt viktiga var broarna utmed Kungsvägen. För Munkedals kommun, med sina många vattendrag, utgör alla broarna karakteristiska inslag i kulturlandskapet. Kviströms bro nämns första gången redan år 1594 av Jens Nilssön och den finns med på historiska kartor sedan 1658. Under senare hälften av 1700-talet och 1800-talet blev det vanligt att bygga stenvalvbroar och så skedde även vid Kviström. Den nuvarande stenbron i tre spann är troligen byggd år 1818. Även vid bland annat Munkedals herrgård, vid Åboland och i Sörbo finns välbevarade stenvalvbroar.

Upprustning av vägarna

1642 påbörjades en upprustning av allfarvägarna så att de kunde köras med häst och vagn. De milstolpar och vägvisarstenar i granit som finns bevarade inom kommunen daterar sig till 1737. Dessa har haft föregångare av trä, men om de sattes upp i samband med 1600-talets svenska vägarbeten, eller om de funnits redan tidigare, är oklart. Det var dock endast de stora allfarvägarna man satsade på. De mindre centralt belägna bygderna fick vänta på sina vägar i ytterligare några hundra år.

Efter 1734 års lag delades alla häradsvägar upp i delsträckor för vilka olika gårdar hade underhållsskyldighet. Sträckorna markerades med väghållningsstenar, ofta med årtal och gårdens namn inhugget. Efter 1921 övertogs skötseln av de allmänna vägarna helt av väghållningsdistrikten.

Gästgiverier

Samtidigt som vägupprustningarna började på 1640-talet kom ett påbud att det var tredje mil skulle finnas ett gästgiveri. Gästgiverier och skjutshåll i olika former hade visserligen funnits i Bohuslän sedan tidigare men de blev därmed mer enhetligt organiserade. Krigsoroligheter bidrog dock till att mycket fortfarande behövde förbättras när Bohuslän blev svenskt 1658. Det var allmogem i trakten som mot ersättning skulle stå för hästar och kusk.

Till vänster: Kviströms gästgiveri med gästgivare och personal omkring 1910. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Sörbo Gästgivaregård, Krokstad år 1925-30. Foto: Arthur Pettersson, Bohusläns museums samlingar.

På 1740-talet fanns gästgiveri i Sörbo i Krokstads socken, i Svarteborg, i Åboland i Hede socken och i Kviström i Foss socken. Hundra år senare, vid 1800-talet mitt, hade gästgiverier tillkommit i Snaben i Krokstads socken, Skåneröd och Folkesberg i Svarteborgs socken, Orreberg i Bärfendal och Röd på Tungenäset i Foss socken.

1734 års gästgivareordning föreskrev: *"Husmans kost och dricka, säng, lius, ved och hästefoder skall han alltid för vägfärande i förråd hafwa."* När författaren och Mary Wollstonecraft reser genom Bohuslän år 1795 besöker hon gästgiveriet i Kviström två gånger. Hon bedåras här av landskapet men är mindre belåten med mat och trivsel. Vid besöket på hemresan fick hon ingen egen säng eller vrå att sova i, så hon tillbringade natten på resa i öppen vagn. Därefter hade gästgivargården uppenbarligen ryckt upp sig. Prosten Holmbergs beskriver i sin Bohuslänska historia från 1840-talet, samma gästgivargård som en av de bästa mellan Svinesund och Ystad, på grund av det sköna läget, komforten och den ypperliga lax som serverades där.

År 1828 löstes gästgiveri- och skjutsfunktionerna från varandra och år 1878 överläts skjutsskyldigheten på entreprenad, finansierad med skattemedel. Omkring år 1915 fanns endast skjutsstationen i Svarteborg och gästgivargårdarna i Sörbo och Kviström kvar.

På platser med gästgiverier och där vägar möttes, samlades ofta fler verksamheter såsom lanthandel, post, skola med mera. Ett sådant exempel är den gamla bykärnan på Holma, vid Orreberg i Bärfendal. Ett annat exempel är Röd på Tungenäset som fram till 1950-talets början var en sådan kommunikationspunkt med skjutsstation och gästgiveri. Här fanns även färjeläge och en hamn för utskipping av havre.

Bilvägar och nödhjälpsarbete

Under 1800-talet inleddes ett intensivt vägbyggande. Arbetena utfördes ofta som nödhjälpsarbete, till exempel i Sanne socken åren 1868–69. Bakgrunden var den svåra missväxten som drabbat befolkningen. På 1880-talet byggdes Sörbygdens häradsväg om, bland annat fick den en ny sträckning norrut från Medbön till Djupbäck vid Dalslandsgränsen. År 1885 togs beslut om en ny häradsväg från Hedekas i Krokstads socken till Bergeröd i Sanne. Denna väg stod färdig kring år 1890.

När bilarna började dyka upp på vägarna under 1900-talets början, kördes de gamla vägarna snabbt sönder. Det blev uppenbart att vägarna måste förbättras för att tåla biltrafiken, och de gamla landsvägarna förbättrades i flera omgångar, eller ersattes av helt nya vägsträckningar.

Till vänster: Kviström och bron över Kviströmsälven. Bron är utförd i kallmurningsteknik med kvadersten i tre spann. Foto: Viktor Lundgren mellan 1920-50, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Landsvägen mellan Dingle-Håbygård med Håby kyrka i bakgrunden, mellan åren 1940 och 1950. Foto Viktor Lundgren, Bohusläns museums samlingar

På 1920- och 1930-talen utfördes flera sådana vägbyggen som nödhjälpsarbeten genom Arbetslöshetskommissionen. Statens Järnvägar fick uppdraget att leda arbetet med en del av dessa så kallade AK-vägar för att sedan upprätta busslinjer där. Exempel på sådana vägar är sträckningarna till Munkedals hamn och Gårvik, Dingle - Bovallstrand – Kungshamn samt Dingle - Hedekas. Vägen till Bovallstrand och Kungshamn var särskilt viktig eftersom det var den väg som förband samhällena i nuvarande Sotenäs kommun med järnvägen och därmed Göteborg. Dingle blev knutpunkt för den busstrafik som blev mycket viktig från 1920-talet och framåt.

Trafik över vattnet

I ett kustlandskap som Bohuslän har transporterna på vattnet varit viktiga i alla tider, och färjelägen och hamnar blev med tiden viktiga punkter i kommunikationsnätet. Under 1800-talets andra hälft kom ångbåtstrafik i gång längs bohuskusten, vilket underlättade resande och transporter. Man fick då reguljär trafik till Göteborg och Uddevalla, vilka i sin tur hade järnvägsförbindelser med övriga landet sedan år 1862 respektive år 1867. Ett av de större rederierna var Ångbåtsaktiebolaget Bohuslänska kusten, bildat år 1876. Med ångare som S/S Uddevalla, Kung Rane, Viken, Borgila och S/S Bohuslän kunde man snabbt ta sig längs bohuskusten till Göteborg eller Oslo, och in genom fjordarna till Uddevalla. Längs kusten byggdes ångbåtsbryggor som kunde ta mot ångfartygen, och som också kom att fungera som lokala samlingspunkter.

Vid Munkedals hamn var fjorden tillräckligt djup för att ta emot djupgående fartyg. Åren 1894-95 anlade Munkedals bruk en järnväg mellan bruket och hamnen och kajer byggdes. Bolaget hade även ett eget ångfartyg, "Munkedal", som från 1896 fraktade papper från bruket, liksom post och passagerare.

Även vattenlederna i inlandet anpassades till ett mer modernt trafiksätt. Vid sekelskiftet 1900 påbörjade det nybildade Bullarsjöns Ångbåtsaktiebolag trafik på södra Bullaresjön och år 1905 startades reguljär trafik med motorfartyget "Bullaren", med certifikat för 108 personer. Båtlinjen kom att få en mycket stor betydelse i denna vägfattiga bygd, inte minst för de traditionella kreaturstransporterna till Norge.

År 1915 sattes även fartyget "Diana" in i trafik. Diana var dimensionerad för 39 personer och tog endast persontrafik. En båtturné med Diana blev ett populärt söndagsnöje för turister och ortsbor. Diana tog över det mesta av persontrafiken, medan fartyget "Bullaren" i huvudsak användes för transport av kreatur, virke och andra varor. "Hur står det till i ladugården?" var en stående fråga från kaptenen på "Diana", då båtarna möttes. År 1921 avlöstes "Bullaren" av den mindre träbåten "Södra Bullaren".

Genom 1920-talets satsningar på vägbyggen förändrades förutsättningarna för båttrafiken på södra Bullaresjön. Längs sjöns östra strand byggdes en ordentlig körväg från Svarteborg till Långevallsfors mellan södra och norra Bullaresjön. Härmed öppnades porten för den bilburna trafiken, och vägarna konkurrerade snabbt ut Bullaresjön som kommunikationsled.

Järnvägen

År 1903 var järnvägssträckningen mellan Strömstad och Uddevalla klar och fyra år senare invigdes hela sträckningen genom Bohuslän. Härigenom skapades ett snabbt och rationellt kommunikationsnät genom länet som snart konkurrerade ut hästskjutsarna. Till invigningen år 1903 stod också de nya stationshusen klara. Samtliga stationshus utefter Bohusbanan byggdes efter typritningar av Folke Zetterwall, järnvägsstyrelsens dåvarande chefsarkitekt.

Till vänster: Hällevadsholms järnvägsstation år 1910. Foto: Axel Arvidsson, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Järnvägsöverfart med banvakt vid Lilla Foss år 1933. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

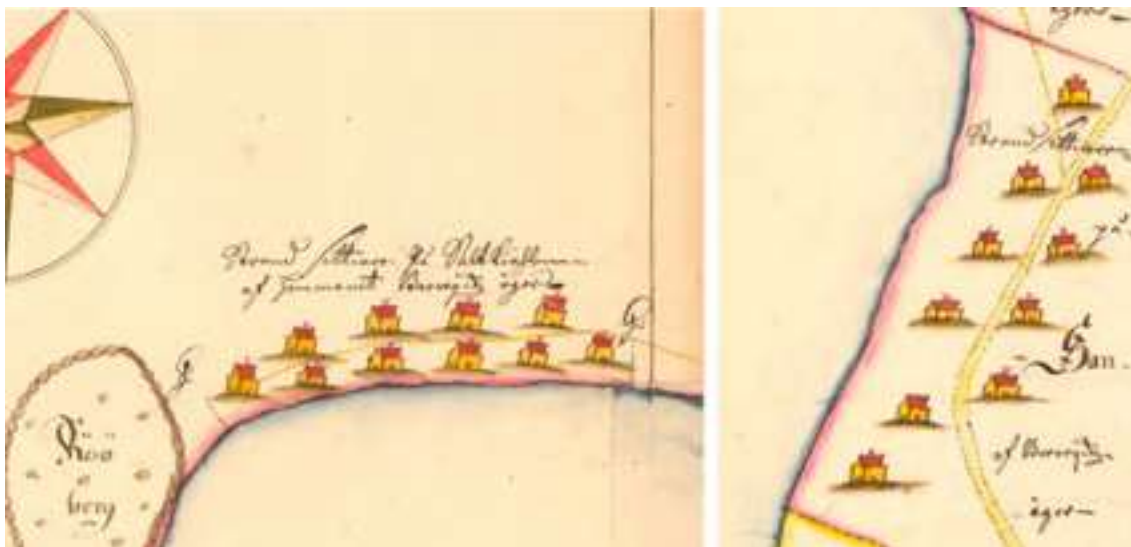
I Munkedals kommun blev samhällena Munkedal, Dingle och Hällevadsholm hållplatser och knutpunkter mellan järnväg och övrigt resande mot kusten eller inlandet. Järnvägsstationerna drog till sig olika verksamheter och fick en stor betydelse för tillkomsten av samhällena Dingle och Hällevadsholm. I de nya stationssamhällen som växte upp uppfördes järnvägshotell och restauranger som snabbt övertog gästgiveriernas roll. Även området kring Munkedals centrum kan i stort sett helt tillskrivas den betydelse som järnvägen fick under de första decennierna av 1900-talet.

Bilismen

Under 1900-talets andra hälft har bilen och den tekniska utvecklingen spelat en allt större roll för människors rörlighet och för en mer gränslös ekonomi. Långa avstånd är inte längre något hinder och många pendlar långt till arbetet.

Efter andra världskriget blev det allt vanligare att äga en bil, och trafiken på vägarna ökade stadigt. Detta ledde till att landsvägarna fortsatte att breddas eller att nya sträckningar drogs. Den nuvarande E6:an genom Bohuslän hette Riksväg 2 ("Rikstväan") innan riksvägssystemet lades om åren 1961-62. Vägen moderniserades flera gånger under 1920-1930-talen. Ursprungligen gick den genom Munkedals centrum och passerade under den järnvägsbro som då fanns mitt emot torget. I början av 1960-talet leddes vägen om med ny sträckning från Kviström via bron över Örekilsälven och norrut till Säleby/Smedberg.

Den ökande trafiken ledde till många trafikolyckor, och "trafikdöden" blev ett begrepp. Under 1960- och 1970-talen dödades över 1000 människor varje år. Förutom att man började göra bilarna säkrare förbättrade man också vägarna, eftersom de stora vägarna fortfarande var relativt smala med mycket mötande trafik. Väg E6 med all tung trafik gick rakt igenom samhällena Håby, Dingle och Hällevadsholm, innan den nuvarande E6 genom Munkedal byggdes i etapper mellan åren 2000 och 2008. År 2020 fanns fem gånger fler bilar än 1960 men betydligt färre än tidigare dödas i trafiken.

Handelsplatserna och strandsittarsamhällena Saltkällan till vänster och Sanden till höger. Utsnitt ur samma karta från år 1720. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Handel och handelsplatser

Handeln har länge koncentrerats till knutpunkter för kommunikation, handelsplatser och köpstäder. Vanligt var att marknad hölls årsvis eller vår och höst.

Som norskt område var det naturligt att handeln i Bohuslän var orienterad åt norr och väster. De varor som man av tradition handlade med var framför allt oxar och timmer. Två årliga oxmarknader fanns i norra Bohuslän, en i Grebbestad och en i Hajum, men det var i Norge den bästa avsättningen fanns.

Handelsplatser och lastageplatser

En handelsplats med gamla anor var Saltkällan längst in i Gullmarsfjorden. Här utskeppades stora mängder timmer till de danska storbyggerna. Timret fördes ner vintertid till lastplatserna för att vidarebefordras till Danmark när sommaren kom.

Efter att Bohuslän blev svenskt försökte svenska kronan att på olika sätt leda över strömmen av exporttimmer från Halden till Saltkällan. Som ett led i detta gav kung Karl IX order om inrättande av flottled på Örekilsälven. År 1667, i samband med bildandet av Uddevalla sågbruksintressenter, och som ersättning för stadens indragna stapelrättigheter, fick Uddevalla stad Saltkällan som enskild lastageplats. Från 1680-talet hade Uddevallas borgare rätt att skeppa ut alla slags trävaror och att införa salt, spannmål och tobak. Här fanns också en tullstation. Avsikten var att helt fånga upp den trähandel, bland annat till England och Holland, som tidigare gått över norska städer. I Saltkällan växte ett helt litet samhälle fram i samband med handeln och hamnplatsens olika funktioner och även den lokala handeln blomstrade.

Strax intill Saltkällan låg Sanden. Här hölls två dagars marknad i mitten av september varje år. Den första dagen var det kreatursmarknad och den andra dagen övrig handel. På Sanden skall det ha funnits ett kapell och kyrkogård som var i bruk från 1600-talets slut och fram till 1800-talets början. Sandens marknad upphörde på 1880-talet.

Vid Knarrevik, längst in i Färlevfjorden fanns lastageplats och ankringsplats och även vid Röd något längre ut i fjorden. Vid Röd fanns också färjeläge.

Till vänster: Bertil Karlssons affärsfastighet i Fisketorp, Hede socken, cirka 1940. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Munkedals järnhandel i Artur Hanssons affärs-
hus vid Munkedals station 1950-tal. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar.

Handeln underlättas

Med tiden började de stränga handelsrestriktionerna luckras upp. År 1738 fick bönderna vid norska gränsen tillstånd att sälja ved till Norge. Fem år senare fick bönderna från gränsbygderna i Bohuslän och på Dal tillstånd att inhandla sitt salt och spannmål i Norge om priserna i de svenska städerna överskred en viss gräns. När förordningen om seglationsfrihet kom år 1832 blev fraktfarten inte längre förbehållen städerna. Och år 1864 kom förordningen om näringsfrihet, som tillät handel även utanför städerna.

På 1830-talet sändes till staten en skrivelse med begäran om att få återuppta handeln med oxar till Norge. Efter flera framställningar lämnades tillstånd till fler fria oxmarknader. En i Strömstad vid Bartolomei-tid i slutet av augusti och två vid Svinesund varav den ena vid Kyndelmäss i början av februari och den andra den 16 oktober. Det var dock förbjudet för norrmän att sälja några varor där och handeln skulle ske med kontanter, byteshandel var alltså inte tillåtet.

I början av 1800-talet grundades en handelsfirma som kom att få en mycket stor betydelse för inriktningen av landskapets odlingar. Grundare var William Thorburn, som 1823 flyttade till Uddevalla från sitt hemland Skottland. Thorburn blev pionjär för den export av havre, särskilt till England, som från 1840-talet och ett halvsekel framåt fick en betydande omfattning. På grund av ökad konkurrens av amerikansk majs och rysk havre minskade den svenska havreexporten kraftigt på 1890-talet.

Träffpunkter och bygdecentrum

När förbudet mot handel och näringar på landsbygden upphävdes år 1864, startade flera driftiga handelsmän affärer och andra verksamheter. På landsbygden anlades de oftast där gästgiverier, skjutsstationer och andra verksamheter redan samlades. I kustsamhällena blev platser med färjeläge, hamnplats och lastageplats tidigt viktiga knutpunkter. Förutom att det underlättade för landsbygdsbor att få tag på nödvändiga varor så blev lanthandeln den nya mötesplatsen där nyheter spreds. Ett stort antal lanthandlar växte fram under andra halvan av 1800-talet och början av 1900-talet och platser som Färlev blev små centralorter för bygden. På 1920-talet fanns ett 40-tal affärer runt om i kommunen.

Bilismens genombrott på 1950-talet förändrade dock förutsättningarna. Lastbilar, bussar och privata bilar underlättade varuleveranser men utvidgade successivt också den yta som befolkningen rörde sig på. Många lanthandlar och annan näringsverksamhet lades därför ner på 1960–70-talen och verksamheter samlades i tätorterna och sedan slutet av 1990-talet, även i nya stora köpcentra i den egna, eller grannkommunerna.

Tingshuset i Kviström byggs år 1917. Fotograf okänd. Bohusläns museums samlingar.

Från socken till storkommun

Kommunens centralort är Munkedal och övriga huvudorter är Dingle, Hällevadsholm, Hedekas och Östad. Förutom dessa huvudorter bildades under 1800-talet flera lokala centra med skola ålderdomshem/fattigstuga och lanthandel. Dessa låg ofta i korsningar av större vägsträckningar såsom i Fisketorp i Hede eller där väg och hamn möttes såsom i Sanden norr om Saltkällan.

Inom tätorterna Dingle, Hällevadsholm och Hedekas dominerar numera villa- och egnahemsbebyggelsen. Samhället Munkedal har genom sin tudelning i bruks- och stationssamhälle en något annorlunda prägel. Karaktären av brukssamhälle har dock försvagats efter de omfattande rivningar av tidig bruksbebyggelse som skedde på 1970- och 80-talet.

Tingsplatser och sockenstämma

Hur rättskipning gick till under förhistorisk tid och äldre medeltid har vi dålig kunskap om, men under medeltiden togs prästgårdar och större gårdar i anspråk som tingsplats. Först på 1500-talet började man bygga särskilda tingshus. Vikens lagting hade sin tingsplats invid Foss kyrka och nämns första gången i skriftliga källor från mitten av 1500-talet. Efter 1663 flyttades tingsplatsen ned till Kviström. Troligen har man då också byggt ett tingshus, även om man under den första tiden kunde utnyttja en sal i gästgiveriet för sina överläggningar.

1737 uppfördes i Kvistrum ett nytt tingshus, en byggnad som kom att nyttjas för detta ändamål ända fram till 1917. Då byggdes en ny tingshusbyggnad på de gamla skansanläggningarna strax intill. 1971 flyttade tingsrätten till Uddevalla.

Avrättningsplatser

En viktig del i rättskipningen var verkställandet av straffet. Dödsstraff var inte ovanligt och avrättningar var offentliga tillställningar. Därför placerades galgbackarna på höjder, väl synliga i omgivningen och ofta nära en väg. Tunge härads avrättningsplats låg på Galgeberget mellan Foss kyrka och tingsplatsen i Kviström. Galgbacken var i bruk åtminstone från 1500-talet och in på 1820-talet. Den syntes från både kyrkan och tingsplatsen och när vägfarande passerade på stora landsvägen nedanför såg de galgen.

År 1594 var Oslobiskopen Jens Nilssøn på genomresa i stiftet. När han passerade galgbacken i Foss blev han ögonvittne till en avrättad man som låg på steglåd på ett vagnshjul högst upp på en hög påle. Oslobiskopen skrev i sin dagbok att den avrättade Jon Hanssøn hade sonat sitt brott, ett dråp på prästen i Krokstad. Biskopen skrev också att det fanns en galge och att platsen låg två pilskott, cirka 500 meter, öster om Foss kyrka.

Arkeologiska undersökningar på platsen under åren 2011 och 2012 visade bland annat spår av avrättade människor och ett par mynt från 1700-talet.

Från socken till storkommun

Socken var den minsta administrativa enheten fram till år 1862 och lokala ärenden behandlades på sockenstämman. Socknens uppgifter var främst knutna till kyrkliga angelägenheter men också till skolfrågor efter beslutet om allmän skola år 1842, samt till fattigvård.

År 1862 utfärdades en kunglig förordning om kommunalt styre i landet. Den föreskrev att varje socken skulle utgöra en landskommun och att sockenstämman skulle ersättas av kommunalfullmäktige. Från slutet av 1800-talet och fram till 1971 var det också vanligt att tätorter på landsbygden inrättades som municipalsamhällen. Dessa var skyldiga att ansvara för tillämpningen av stadsstadgorna oberoende av den omgivande lands-

Foss kyrka med sockenstugan framför. Till höger ligger kyrkskolan som var i drift tills omkring år 1960. Den var också lärarbostad. Okänd fotograf, Bohusläns museums samlingar.

kommunen. Det tycks dock inte ha funnits några municipalsamhällen i Munkedal. Nya lagar i början av 1900-talet om bland annat social trygghet och genomförandet av enhetsskola, senare grundskola, ställde ökade krav på kommunerna. Vid kommunreformen år 1952 gick de mindre kommunerna samman till större enheter, Munkedals, Svarteborgs, Sörbygdens och Ödeborgs storkommuner. År 1971 bildades Munkedals kommun av Munkedals storkommun samt Valbo-Ryrs församling och 1974 införlivades även Svarteborgs och Sörbygdens storkommuner. Samtidigt med kommunernas tillkomst infördes landstingen med ansvar för sjukvård med mera. Ansvaret för skolan överfördes till kommunen år 1951 och med tiden fick kommunen allt fler ansvarsområden.

Tova 6 år leker på sjöormen Fjordor utanför Munkedals kommunhus år 2022. Stenskulpturen är utförd av Ingemar Andersson. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2020. *Hällristningarna i Munkedals kommun*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Arkeologisk rapport 14.

Björk, Cecilia; Nordling, Lars & Reppen, Laila. 2009. *Så byggdes Villan: Svensk villaarkitektur från 1890 till 2010*. Formas. Stockholm.

Björkman, Sten & von Sydow, Waldemar, red. 1943. *Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän*. Uddevalla.

Brorsson, Torbjörn & Ytterberg, Niklas. 2018. *Stil, kronologi och struktur. Bohuslänsk keramik i långtidsperspektiv*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 32. Uddevalla.

Carlsson, Helen & Hansen, Andreas. 2003. *Bohuslänska gårdar, Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 13. Bohusläns museums förlag. Uddevalla

Carlsson, Henry, red. 1990. Kynnefjäll: *Göteborgs och Bohus län Älvsborgs län planering för naturvård, friluftsliv och kulturminnesvård*. Slutrapport från Kynnefjällskommittén 1990-06-11.

Claesson, Pia & Munkenberg, Betty-Ann. 2003. *Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän. Projekt Gläborg-Rabbalshede, del 1, 2 och 3*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 11. Uddevalla.

Claesson, Pia. 2021. *Ibland är det guld som glimmar. Undersökning av en gravhög i Munkedal, Bohuslän*. Arkeologerna Statens historiska museer. Rapport 2021:166.

Drougge, Gunnar: 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Framme, Gösta. 1994. Ödegårdar i Foss och Håby socknar. I: *Birgitta Ernby Karlsson, red. Spår av odling. Festskrift till Hugo Karlsson. På uppdrag av Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning vid Göteborgs universitet*. Meijerbergs institut, Göteborg.

- Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Språk- och folkminnesinstitutet. Göteborg.
- Fredsjö, Åke. 1964. *Svenska fornsaker av guld*. En översikt. Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Det svenska jordbrukets historia. Natur och kultur/LT:s förlag. Borås.
- Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrivning*. Även tillgänglig digitalt: <http://runeberg.org/aehbhob/2/0192.html>
- Johnsén, O.A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold intil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers forlag. Kristiania.
- Jonsson, Leif och Olsson, Eva. 1984. *Gravarna vid Vässjevattnet. Fornlämning 214*. Riksantikvarieämbetet. Rapport UV 1984:13.
- Kewenter, Paul & Vilov, Anna. 1995. *Skogshistoria i Göteborgs och Bohus län*. Sveriges lantbruksuniversitet Umeå, Institutionen för skoglig vegetationsekologi, Institutionen för skogsskötsel.
- Kindgren, Hans, red. 1999. *Bronser: bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer.
- Kjellgren, Rickard. 2004. *Myntfynd från Bohuslän*. Sveriges Mynthistoria, Landskapsinventeringen 11. Kungliga Myntkabinetet.
- Lindqvist, Mats. 2006. *Spelehögen– en stor gravhög från romersk järnålder*. Arkeologisk slutundersökning/teknisk rapport. Projekt Saltkällan–Håby, teknisk rapport 1 av 7. Foss socken, Foss Västergård 3:39, RAÄ 165. Bohusläns museum rapport 2006:08.
- Molander, Leif. 2012. *Något om utmarkens betydelse för allmogen*. Miljöinformation i Väst.
- Morell, Mats. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Det svenska jordbrukets historia. Natur och kultur/LT:s förlag. Borås.
- Munkedals kommun. 1994. *Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1, 2, 3*.
- Nielsen, Yngvar. 1885, faksimiltryck 1981. *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Munkedal.
- Niklasson, Nils. 1965. *Hensbacka. En mesolitisk boplats i Foss socken, Bohuslän*. Studier i nordisk arkeologi utgivna i Göteborg av Arkeologiska museet, Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening och Institutionen för nordisk fornkunskap vid Göteborgs universitet.

Oedman, Johan. 1746, nytryck 1946. *Chorografia Bahusiensis Thet ähr: Bahus-Läns Beskrivning, så till thess Natur, Art och beskaffenhet 1746*. Stockholm.

Peterson, Håkan och Toreld, Christina, red. 2010. *Utblickar från Munkedal. 10 000 år av bohuslänsk förhistoria*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 27. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.

Roos Nilsson, Gunilla. 2015. *Flottningslämningar och andra vattenanknutna kultur-lämningar. Inventering av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsälven*. Länsstyrelsen Västra Götaland. Rapport 2015:61.

Spång, Anders och Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Swedberg, Stig, Toreld, Andreas & Östlund, Annika. 2012. *Foss 300, Munkedals kommun. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning*. Rio Kulturkooperativ. Kulturhistoriska rapporter 151. Hamburgsund.

Tiseliuss, Carl August. 1926, nytryck 1980. Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Wallbom, Björn. 2021. *Vattenanknutna kulturmiljöer i Bohuslän och Dalsland - Inventering och värdering av forn- och kulturlämningar i delar av Enningdalsälvens avrinningsområde*. Länsstyrelsen Västra Götaland, Rapport 2021:22.

Widgren, Mats. 1997. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.

Wollstonecraft, Mary. 1796, nytryck i svensk översättning 1978. Brev skrivna under en kort vistelse i Sverige, Norge och Danmark. Även tillgänglig digitalt. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/WollstonecraftM/titlar/BrefSkrifnaUnderEtKortWistande/sida/172/faksimil>.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Östlund, Annika & Börjesson Liljas, Lisa. 2020. *Vindpark Skottfjället. Arkeologisk utredning steg 1 i Munkedals och Lysekils kommuner*. Kulturlandskapet rapporter 2020:18.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet. <https://bebyggelseregistret.raa.se>

Bohusläns museum. Text om Pontus Wikner: <https://www.bohuslansmuseum.se/kunskapsbanken/pontus-wikners-liv-och-testamente/> (2022-05-05).

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se

Fornsök: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Thomas Thorildsällskapet: <https://thomasthorild.se/> (2022-04-06)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N23-1-1. Karta över Foss socken, 1686.

N23-53:1. Brevik, Foss socken. Geometrisk avmätning 1708.

N23-53:1. Skree med Sanden och Saltkällan, Foss socken. Geometrisk avmätning odaterad men troligen 1720-tal.

N23-56:1. Smeberg, Foss socken. Geometrisk avmätning 1719.

N113-20:1. Folkesberg, Svarteborgs socken. Storskifte på inägor 1761.

Lantmäterimyndighetens arkiv

14-Svarteborg 3. Berg, Svarteborg socken. Karta 1712.

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-71SV Dingle. Ekonomiska kartan 1939.

Krigsarkivet

Krigsarkivet, Topografiska kartor, 0400:XV:A:005. "Speciallandkort och geographisk afrittningh öfver BahuusLähn med dess rätta situation och beskaffenhet jämvahl och een deehl af Westergiöthlandh och Daahl...". Felterus 1658.

Fastighetskartan

Kartor med en strandlinje motsvarande cirka 90 respektive 25 meter över dagens nivå. Kartbearbetning: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Kulturmiljöprofil

Kulturmiljöprofilen fångar och samlar de historiska skeenden och bevarade kulturmiljöer som är karaktäristiska för Munkedals kommun.

Dagens administrativa indelning i kommuner och län är relativt nya företeelser, sett ur ett historiskt perspektiv. Det område som idag är Munkedals kommun har en lång och unik historia, men ingår samtidigt i de västsvenska och bohuslänska historiska sammanhangen.

Tematiserad historia tillgängliggör

Landskapet i Munkedals kommun bär på spår och minnen av människans närvaro och aktiviteter under tusentals år. Spåren finns i byggnader och fysiska lämningar i landskapet, men också i historia och berättelser som kanske inte alltid kan kopplas till bevarade lämningar.

Kulturmiljöprofilen sammanfattar historien under fem olika teman: Förhistoriens landskap, Odlingslandskapet, Industri- och flottningshistoria, Kommunikationer, Institutioner och samhälle samt Historiska händelser och skeenden. Kulturmiljöprofilen är tänkt som ett underlag för kommunens långsiktiga arbete med att tillvarata och utveckla kulturarvet och för förmedlingsarbetet kopplat till kulturmiljöernas pedagogiska potential.

Underlag för miljöurval och fysisk planering

Kulturmiljöprofilen och den historiska översikten speglas i urvalet av kulturmiljöer i kommunen. Miljöerna innehåller välbevarade kulturhistoriska objekt och lämningar som skildrar olika delar av kommunens historia.

I kulturmiljöerna finns olika typer av historiska spår: kulturhistorisk bebyggelse, fornlämningar, odlingslandskap, vägsträckningar, broar och mycket mer. Kulturmiljöerna utgör också ett underlag för fysisk planering: exempelvis översikts- och detaljplanering samt bygglovsprövning.

Kulturmiljöprofilens olika teman representeras av ett antal kulturmiljöer. Samtidigt kan varje kulturmiljö rymma flera olika teman, eftersom flera olika tidsepoker satt sina spår i miljön.

Kulturarvsförmedling

Kulturmiljöprofilen sammanfattar den lokala historien och gör den tillgänglig för allmänheten. Kulturmiljöprofilen och kulturmiljöerna kan användas inom många utvecklingsområden, bland annat besöksmålsutveckling och turism. Ett prioriterat område är att förmedla kunskap om kulturvärdena till barn och unga, och då särskilt inom skolan. Kulturmiljöerna är en pedagogisk resurs där man på ett konkret sätt kan arbeta med historien på plats i landskapet.

Förhistorien finns mitt inne i dagens samhälle. Tjuvehögen vid Hagarne Ringväg i Munkedal är en av Bohusläns största gravhögar. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Förhistoriens landskap

Spåren efter förhistoriens människor finns bevarade överallt i landskapet. De första människorna kom hit så snart inlandsisen dragit sig tillbaka för mer än 10 000 år sedan. Deras boplatser finns på flera håll i kommunen, men den första boplatser som upptäcktes ligger i Hensbacka. Upptäckten var så betydelsefull att platsen fick ge namn åt en del av den västsvenska jägarstenåldern: Hensbackakulturen.

Inom kommunen finns också hällristningar från bronsåldern. De flesta finns i kommunens västra delar som vid Bärby och Buråsen, men några ligger också i inlandet som vid Vassbotten. En av Bohusläns största hällristningar ligger vid Lökeberg med över 600 inristade figurer.

Munkedal utmärker sig särskilt genom sina många välbevarade lämningar från järnåldern. De lämningar som är mest framträdande är gravarna och gravfälten. I kommunen finns flera större järnåldergravfält, ofta belägna på höjdlägen i terrängen. Exempel på större gravfält finns vid Svarteborg, Köpestad, Håby-Torp, Hede-Torp och Stenehed. På Steneheds gravfält står dessutom en gåtfull rad med nio resta stenar.

De förhistoriska skeendena har präglat Munkedal på olika sätt och har legat till grund för kommunens fortsatta historiska utveckling. Det är under förhistorisk tid som människan genom jordbruk och bete börjar bruka landskapet och successivt ge det den form det har idag.

Till vänster: Hällkista vid Hultane nära Sanne. Hällkistan var en grav för flera personer och var i bruk för omkring 4 000 år sedan. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Skepp, människor och ett träd på Lökebergsristningen på Tungenäset. Foto: Lars Strid, Vitlycke museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar FÖRHISTORIENS LANDSKAP

- Hensbacka
- Ås – Buråsen – Folkesberg
- Svarteborg - Köpestad
- Långevall – Aspång - Hermanseröd
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Sanne kyrka – Vassbotten
- Tungenäset
- Torp – Bråland
- Svarteborg – Köpestad
- Hällevadsholm
- Torp-Sörbo-Hajum

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Jägarstenålder*, *Bondestenålder*, *Bronsålder* och *Järnålder*.

Till vänster: Domarring i Torreby bokskog. Till höger: Skeppssättning på Steneheds gravfält. Båda gravtyperna förekommer på järnåldern och tros vara cirka 2 000–1 000 år gamla. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Odlingslandskapet i Örekilsälvens norra dalgång. Foto: Teresia Eboskog.

Odlingslandskapet

Kulturpräglade odlingslandskap med spår från många generationers bruk har skapat karaktären för en stor del av landsbygden i Munkedals kommun.

Den långa jordbrukstraditionen inleddes under yngre stenålder, och har successivt utvecklats under historiens gång. På många håll kan det vara samma marker som brukas än idag, om än på förändrade sätt.

Kulturlandskapen innehåller öppna, brukade åkrar, betesmarker i sluttningar och älvdalar och gårdsbebyggelse i traditionella lägen. Detta tillsammans med den bohuslänska topografin skapar landskapsupplevelser som är mycket karaktäristiska, och där kulturvärden och värdet av jordbruksmark ofta kan gå hand i hand.

Ett särdrag för Munkedals kommun är att det funnits ovanligt många herrgårdar och storgårdar i jämförelse med övriga Bohuslän. Sannolikt är det mängden sammanhängande god jordbruksmark i kombination med tillgången på vattenkraft som lockat till sig de högre stånden.

Odlingslandskapet som vi ser idag bär spår av det laga skiftet, den jordbruksreform som ägde rum på 1800-talet då de nuvarande gårdsstrukturerna skapades. Det har också formats av jordbrukets modernisering under 1800- och 1900-talen, då bland annat jordbruksarbetet effektiviserades och större åkerytor plöjdes upp.

Men här finns också lämningar som vittnar om äldre tiders sätt att bruka landskapet, som exempelvis röjningsrösen, fägator, stengärdesgårdar och andra lämningar.

Befolkningsökningen på 1800-talet ledde till att ett stort antal torp och backstugor byggdes på ofri grund. Många av dessa är idag borta, men bevarade torp och torplämningar i dalgångarna och på fjällen berättar om den ofta hårda tillvaron för många bohusläningar under 1700- och 1800-talen. Miljöer med många lämningar efter torp och backstugor finns bland annat på Skottfjället, liksom på Långön i Sörbygden.

Till vänster: Gården Knarrevik ligger invid Färlevfjorden. Odlingslandskapet sträcker sig ända ned till stranden. Till höger: Odlingslandskapet kring Ed och Hultane. Gårdsbebyggelsen fick sina lägen i landskapet i och med det laga skiftet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar ODLINGSLANDSKAPET

- Hästhagen – Revet – Skådet
- Knarrevik
- Snipen – Furufjäll - Hästhagen
- Hökärn - Fiskebo
- Örekilsälvens norra dalgång
- Grinås – Bön – Hult – Påstigen
- Ulkeröd – Ed - Hultane
- Torreby
- Keddebo
- Kynnefjäll
- Skottfjället
- Vågsäter
- Tungenäset
- Långevall – Aspång – Hermanseröd
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Åboland
- Fisketorp – Långön – Brattönsgård
- Sanne - Vassbotten

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Jordbruket och skogen* och *Hus och bebyggelse*.

Till vänster: Husgrund vid torpet Hasslebacken på Skottfjället. Torpen bestod av en stuga, en liten ladugård och en jordkällare, samt små odlingsmarker inhägnade av stengärdesgårdar. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Kasebo var en liten fjällgård, enligt belägen på Kynnefjäll. Odlingsmarkerna är små och ligger alldeles intill Lilla Holmevattnet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Borgmästarbruket – grunden till den vattendrivna sågen. Foto: Teresia Eboskog.

Industri- och flottningshistoria

Det industri- och flottningshistoriska arvet är mer påtagligt inom Munkedals kommun än i övriga Bohuskommuner, och de lämningar som finns vittnar om en viktig del av det som är karaktäristiskt för Munkedals historia.

De goda förutsättningarna för vattenkraft på många håll i kommunen ledde tidigt till omfattande etableringar av vattenkraftsdriven industri, bland annat sågverk, kvarnar och produktion av järnprodukter. Exempel på detta finns vid Vågsäter och Brattönsgård.

Inte minst längs Örekilsälvens nedre lopp söder om Kärnsjön och längs Munkedalsälven finner man idag lämningar efter dessa verksamheter. Vid Torp, Borgmästarbruket och Brålandsfallet finns stengrunder från hus och kvarnar eller rester av fördämningar och andra anläggningar. Vid Munkedalsälven ligger dagens verksamma pappersindustri sida vid sida med några byggnader från den verksamhet som föregick pappersbruket, det vill säga Gamla bruket.

Sågverken i älvarna försågs med timmer som flottats från Dalsland via vatten-systemen. Här märks särskilt Örekilsälven som var en av Sveriges äldsta allmänna flottningsleder, där flottning pågick i nästan 300 år. Lämningar efter flottningen är bland annat stensatta strandkanter eller anordningar för att styra och kontrollera timrets färd på älvarna. Lämningarna syns i strandkanterna på många håll, bland annat i Örekilsälven och Munkedalsälven.

Vid 1900-talets början blev stenen värdefull i Munkedals kommun. I Hällevadsholmstrakten finns granit i en ovanlig blågrå nyans och stenen började brytas 1906-1907. Den nybyggda Bohusbanan var en förutsättning för att stenindustrin skulle kunna etableras här, eftersom den möjliggjorde transport av stenen från brotten och ut i världen. Under 1900-talet blev även kvarts- och fältspatgruvor viktiga näringar i kommunen. Den största gruvan var Barhults fältspatgruva nära Åboland.

Till vänster: Fördämning vid Vågsäter, ett exempel på lämningar som är kopplade till nyttjandet av vattenkraft. Till höger: Den bohuslänska stenindustrin har lämnat spår även i Munkedals kommun. Här storbrottet på Hällevads marker. Foton: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar INDUSTRI- OCH FLOTTNINGSHISTORIA

- Munkedals bruksmiljö
- Torp - Bråland
- Vågsäter
- Munkedals hamn
- Åboland
- Kaserna
- Hällevadsholm
- Fisketorp – Långön - Brattönsgård

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnittet *Industrihistoria*.

Till vänster: Viss gruvdrift har också funnits i Munkedal. Dagbrottet vid Barhult. Till höger: Det främsta exemplet på industrialiseringens betydelse för Munkedals framväxt är miljön kring Munkedals bruk. Foto från Gamla bruket. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Bebyggelsen kring Munkedals station härstammar från början från 1900-talet och speglar Munkedals framväxt som centralort och kommuncentrum. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kommunikationer, institutioner och samhälle

Det moderna Munkedals framväxt är ett resultat av samspelet mellan de äldre historiska epokerna, och utvecklingen under 1900-talet.

Vägar och kommunikationer gav tidigt upphov till knutpunkter, där strömmen av resande och varor ledde till etableringar av gästgiverier, affärer, lastageplatser och färjelägen. Vid Kviström låg tingshus och gästgiveri, vid Röd på Tungenäset fanns överfart till Stångenäset och vid Saltkällan fanns lastageplats och marknadsplats.

De större samhällen som finns i Munkedal idag växte dock inte fram förrän Bohusbanan anlades i början av 1900-talet. Järnvägen blev mycket betydelsefull för gods- och persontransporter, och så kallade stationssamhällen växte upp kring stationerna i Munkedal, Dingle och Hällevadsholm. Här etablerades handel men också andra samhällsfunktioner, som bank, hotell, post med mera.

Från 1920-talet och framåt byggdes vägnätet ut och både nyanlagda bilvägar, som den från Svarteborg till Sörbygden, och förbättringar av äldre vägar, innebar förbättrade kommunikationer inom kommunen. På landsbygden växte också mindre centrumbildningar fram med skola, affärer, postkontor och annan service. Exempel på detta är Fisketorp och Medbön.

Utbyggnaden av vägnätet har fortsatt under hela 1900-talet och samhällsutbyggnaden fortsätter att formas utifrån vägar och knutpunkter.

Munkedals samhälle har sina rötter både i brukssamhället kring Munkedals bruk och Stale, samt i stationssamhället kring järnvägsstationen och upp mot kyrkan. När Folkparken byggdes lades den mitt emellan de två delarna. Affärer och skolor har funnits i båda samhällsdelarna, men när kommunens organisation växte under andra halvan av 1900-talet, koncentrerades samhällsservicen till stationssamhället. Där hamnade också kommunhus och torg.

Till vänster: Bohusbanan bidrog till framväxten av Munkedals stationssamhälle. Stationshuset vid Munkedals station. Till höger: Tidigare gick kommunikationerna till Stångenäset och vidare till Lysekil via färjeläget vid Röd. Detta gav kundunderlag till ett gästgiveri utmed vägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar KOMMUNIKATIONER, INSTITUTIONER OCH SAMHÄLLE

- Dingle stationsmiljö
- Munkedals stationsmiljö
- Hällevadsholm
- Fisketorp – Långön - Brattönsgård
- Önne – Sältorna
- Röd
- Kviström
- Svarteborg – Köpestad
- Grinås – Bön – Hult - Påstigen
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Åboland
- Munkedals bruksmiljö
- Bärfendal
- Munkedals hamn
- Torp – Sörbo – Hajum

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Kommunikationer, Handel och handelsplatser* och *Från socken till storkommun*.

Efter att näringsfriheten genomfördes 1864 växte bygdecentrum fram på landsbygden med skolor, affärer och serviceinrättningar. Till vänster: Affären vid Holma i Bärfendal. Ett utvidgat centrum i närheten av kyrkan som växte fram i slutet av 1800-talet. Till höger: Fisketorps centrum med byggnader främst från 1920–30-tal. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

*Bärfendals kyrka från 1100-talet. Kristnandet är ett av de viktigaste historiska skeendena.
Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.*

Historiska händelser och skeenden

Historiskt intressanta platser och miljöer är ofta exempel på hur samhället varit uppbyggt och hur människan brukat de resurser som finns på platsen. Men den historiska utvecklingen har också påverkats av viktiga händelser och utvecklingsprocesser.

Sådana historiska händelser och skeenden har ibland lämnat fysiska spår efter sig och ibland inte, även om platserna där det hänt är kända.

En viktig transformation av samhället skedde i samband med kristnandet, en process som i nuvarande Västsverige inleddes århundradena strax före år 1000. Äldre tankesystem och seder övergavs för nya, kyrkor byggdes, och landskapen indelades i socknar på ett sätt som levt kvar i århundraden. I Munkedal finns fyra kyrkor kvar som är uppförda på medeltiden, med Bärfendals kyrka som den mest ursprungliga till sin utformning.

Som en del i det medeltida norska riket hade bygderna i Munkedal betydelse för kungarna i maktspelet kring den norska kronan. År 1157 dödades kung Eystein Haraldsson i maktkampen mellan tre kungabroder, och begravdes i Foss kyrka. Tjugo år senare inleddes nya inbördes strider, där Sverre Sigurdsson i Sörbo år 1177 utropades till kung av Norge av sina egna. Foss medeltida kyrka finns kvar, och i Sörbo står en minnessten över kung Sverre, rest 1929.

Stormaktstidens krig lämnade inte Munkedal oberört, inte minst på grund av att den nord-sydliga landsvägen genom Bohuslän passerar en smal passage vid Kviström. Här skedde upprepade krigshändelser på 1600- och 1700-talen och den tydligaste lämningen efter detta är en stor försvarsanläggning i form av en skans som tingshuset är byggt på.

Kampen för demokrati och rättvisa villkor för alla, som inleddes under 1800-talets slut, har naturligtvis förts också i Munkedal. Närvaron av en stark arbetarrörelse i framförallt brukssamhället märks exempelvis i att Folkets hus placerades på Stale.

Till vänster: Det finns många valvbroar i Munkedals kommun. Valvbron över Örekilsälven vid Kviström från tidigt 1800-tal. Kring dess föregångare i trä har flera strider utkämpats på 1600- och 1700-talen. Till höger: Den medeltida kyrkan i Foss där kung Eystein dog och begravdes. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Även stenarbetarna i Hällevadsholm var fackligt engagerade och byggde Folkets hus. En viktig profil i Munkedal var fotografen Selma Sahlberg. Hon engagerade sig i kampen för kvinnlig rösträtt vid 1900-talets början och var ledamot i den lokala rösträttsföreningens styrelse. Selma Sahlbergs hus finns kvar på Hagarne vid Munkedals bruk.

Det fanns fler personer med rötter i Munkedal som liksom Selma Sahlberg ville förändra och förbättra samhället på olika sätt. Ett par exempel är 1700-talspoeten och filosofen Thomas Thorild, som föddes i Svarteborg, och filosofen Pontus Wikner, som växte upp vid Kaserna på 1800-talet.

Kulturmiljöer som exemplifierar

HISTORISKA HÄNDELSE OCH SKEENDEN

- Bärfendal
- Tungenäset
- Torp – Sörbo - Hajum
- Kviström
- Hällevadsholm
- Munkedals bruksmiljö
- Kaserna

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Medeltid, Sagor, sägner och historiska händelser, samt Krig och nya gränser*.

Till vänster: Minnesstenen från 1929 vid Mon berättar om när Sverre valdes till kung över Norge år 1177. Till höger: Pontus Wikners barndomshem på Kaserna, en bevarad byggnad som kan berätta om en person och platsens historia. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Miljöbeskrivningar

Denna del av Munkedals kulturmiljöprogram utgörs av beskrivningar av de utvärderade kulturhistoriskt värdefulla miljöer som speglar Munkedals kommuns historiska utveckling. Urvalet av miljöer utgår från det tidigare kulturmiljöprogrammet från år 1994, men har uppdaterats och utvecklats utifrån aktuella förhållanden.

Kulturmiljöerna har inventerats och beskrivits under 2021-2022 av Cecilia Wingård, bebyggelseantikvarie och Linnea Nordell, antikvarie/arkeolog. I vårt arbete har vi fått ovärderlig hjälp av hembygdsföreningar och privatpersoner i hela kommunen.

Materialet är främst tänkt som ett stöd i löpande kommunal handläggning och hantering av dessa kulturmiljöer, bland annat inom fysisk planering samt besöksmåls- och turismutveckling. Beskrivningarna riktar sig också till alla som är intresserade av Munkedals historiska bakgrund.

Avslutningsvis finns ett avsnitt om de lagskydd som omfattar de kulturhistoriska värdena.

Miljöbeskrivningarna

För respektive miljö finns bakgrundshistorik och beskrivning, motivering, nyckelvärden, målbild och rekommendationer samt tillämpligt lagskydd.

Beskrivningarna inleds med den historiska bakgrund som miljön är uttryck för, samt en beskrivning av miljön.

Motiveringen preciserar och motiverar miljöns kulturhistoriska värde utifrån i sitt sammanhang i det lokala, regionala eller nationella perspektivet.

Nyckelvärden preciserar de viktigaste beståndsdelarna i miljön, sett utifrån miljöns kulturhistoriska värde.

Målbild och rekommendationer formulerar vad som är det önskvärda kulturhistoriska målet i ett längre tidsperspektiv och rekommendationerna pekar ut lämpliga vägar i den löpande hanteringen för att kunna uppnå målbilden.

Under lagskydd förtydligas vilka lagrum som är tillämpliga för att hantera kulturvärdena i respektive miljö.

Lagskydd och verktyg för hantering av kulturvärden

I detta avsnitt presenteras och förtydligas de lagrum som hanterar kulturvärden. Kulturmiljölagen, Plan- och bygglagen samt Miljöbalken är de lagar som uttryckligen hanterar kulturvärden. Kulturhistoriska värden är ett allmänintresse som liksom andra allmänna intressen ska beaktas på ett jämbördigt sätt vid planering och beslutsfattande.

Översiktskarta kulturmiljöer

Illustration: Översiktskarta med alla miljöerna